

ДЕО ДРУГИ

ПРЕГЛЕД ОПЕРАЦИЈА ГРЧКЕ ВОЈСКЕ 30 ЈУНА — 9 ЈУЛА

(Скица бр. 24)

1. Битка испред Солуна 30 јуна — 4 јула

(Скица бр. 25)

За одбрану Солуна који су Бугари желели да преотму, Грчка је концентрисала девет дивизија и једну коњичку бригаду, док је једна дивизија остала у Епиру према Албанији. Од тих девет дивизија, пет је било распоређено на положајима испред самог Солуна, и то: једна између Бешничког и Лагадинског Језера и четири између овог и Аматовског Језера; по једна на крилима између Бешничког Језера и Егејског Мора и на десној обали Вардаре код Гуменце до наспрам Аматовског Језера; две дивизије и једна коњичка бригада биле су у резерви код с. Доганцијева и у Солуну. Унапред, ка демаркационој линији, били су истакнути, местимично на знатно великом удаљењу, слаби предњи делови који су једини осетили сву силину изненадног напада Бугара 30 јуна.

Десни бок целокупног овог распореда био је потпуно заштићен морем, којим су неограничено господарили Грци, док му је леви био заштићен Вардаром све док га нису форсирали Бугари код Ђевђелије. Али су му, у накнаду за то, Бешничко и Лагадинско Језеро, као тешко савладиве препреке, запремали по ширини неких 50 километара, што ће рећи, готово

половину целокупног фронта. Но, и без ове погодности коју су пружала та два језера, распоред је био знатно прикупљенији од бугарског, чије су далеко слабије снаге биле развучене или, боље рећи, разбације на несразмерно широком фронту, знатно ширем но што је био грчки.

Тако развучена бугарска 2 армија, без изгледа на могућност извођења концентричног напада и грожења боковима Грка, сем нешто мало, и то условно, левом, била је подељена у три групе, растављене великим међупросторима. Деснокрилну групу чинила је 3 бригада 3 дивизије код Дојрана, чије би се наткриљавајуће дејство могло осетити код Грка тек ако би, оперишући и десном обалом Вардара преко Ђевђелије, била у стању да савлада отпор њихове левокрилне дивизије код Гуменце. Левокрилну, која је уједно била и најјача због бојазни од евентуалног грчког десанта између Струме и Месте, образовала су Сереска бригада и цела 11 дивизија на линији Серез — Кавала. Ова је група имала пред собом само слабе грчке предње делове, истакнуте испред ушћа Струме, односно испред пролаза између Тахинског Језера и мора. У централној, пак, групи налазиле су се 2 бригада 3, 1 бригада 10 дивизије и Драмска бригада, распоређене јужно од Кукуше и даље улево преко с. Негована и с. Лахне до ушћа Струме у Тахинско Језеро.

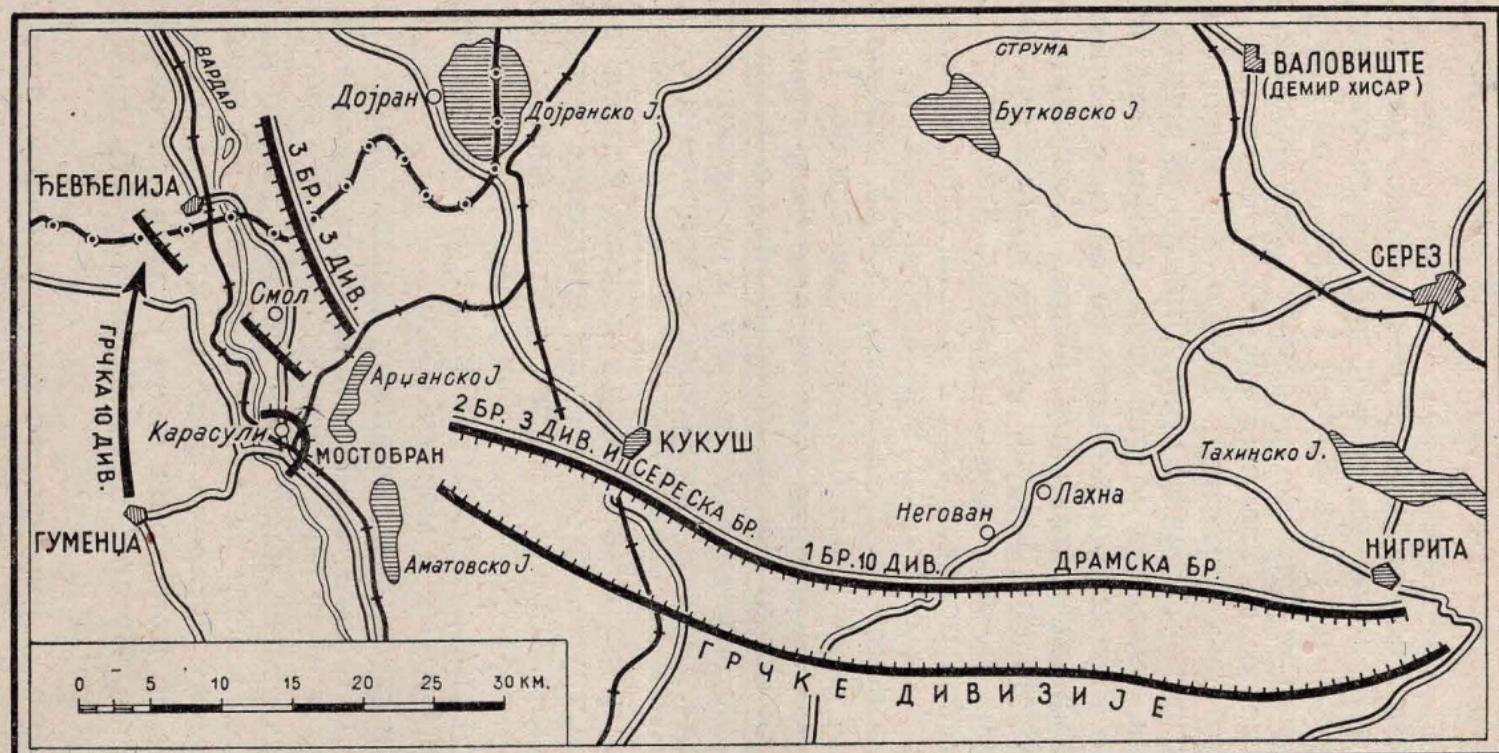
Једино су ове три бригаде централне групе биле постављене према главној снази грчке војске и у зони којом се могао освајати Солун. У пројекту је, додуше, било да се овамо пребаци и Сереска бригада, пошто савлада грчке предње делове испред ушћа Струме између Тахинског Језера и мора. Али, ни са њеним доласком оне неће бити у стању да се, ни у нападу ни у одбрани, понесу са толиким грчким дивизијама пред собом. По свему судећи, мислило се да ће 4 армија брзо бити готова са српским армијама на Злетовској Репци и Брегалници и да ће се потом један њен део моћи упутити овамо са задатком да, заједно са овим бригадама и оном код Дојрана, нападне и освоји Солун. Међутим, тај је рачун био погрешан, јер се ни по ком основу није могло очекивати да ће једном већ иза-

звани Грци, имајући пред собом овако слабу снагу, седети скрштених руку и чекати овај, за њих опасан, обрт.

Слабијих борби било је местимично још 29 јуна увече, али је напад на грчке предње делове отпочео 30-ог изјутра, па је продужен 1 јула, а на крају тог дана ни ове три бригаде у центру, као најближе, нису дошли у додир са главном снагом грчке војске, ако моли јединице на крилима. Наиме, 3 бригада 3 дивизије на армиском десном крилу, пошто је пошла 30-ог од Дојрана, овладала је тог дана својом претходницом, после кратке али жестоке борбе са српским трећепозивцима на мостобрану испред Ђевђелије, овом вароши. Сутрадан, 1 јула, она је једним пуком обезбедила обе обале Вардара испред Ђевђелије, а са другим посела положај код с. Смола пред грчким мостобраном код с. Карасулија, поседнутим од стране једног евзонског пука. Она се, дакле, спремала за одбрану на случај ако би грчка левокрилна 10 дивизија од Гуменце прешла у наступање било преко Ђевђелије било преко овог мостобрана код с. Карасулија, са циљем да загрози десном боку и позадини централних бригада. Што се тиче Сереске бригаде и 11 дивизије, на армиском левом крилу, оне су још првог дана протерале грчке слабе предње делове испред најнижег дела Струме, па су се тим мршавим резултатом и задовољиле. Тада је, дакле, другог дана у подне, Сереска бригада отпочела да се транспортује железницом за Кукуш, док је 11 дивизија остала да обезбеђује ушће Струме и морску обалу.

Једном речи, тај дводневни напад бугарске 2 армије био је толико млитав и кратког замаха, да се човек мора у чуду питати зашто је уопште био предузиман и зашто се њиме дало повода далеко надмоћнијој грчкој војсци да се активира пре но што је то било у рачуну бугарске Врховне команде. Није невероватно да је привлачна снага Солуна толико деловала на психу Бугара, да су под њеним утицајем изгубили сваки појам о мери.

И одиста, 2 јула су све грчке дивизије прешли у наступање: левокрилна 10-та против левокрилног пука

Скица бр. 25 — Битка пред Солуном 2—4 јула

3 бригаде 3 дивизије код с. Смола, четири дивизије (2-га, 3-ћа, 4-та и 5-та) правцем на Кукуш против 2 бригаде 3 дивизије, којој су врло лагано пристизали батаљони Сереске бригаде, две (1-ва и 6-та) у правцу с. Лахне против 1 бригаде 10 дивизије, и деснокрилна 7-ма делом ка Нигрити, против Драмске бригаде, а делом ка ушћу Струме. Још истог дана су ове три бригаде у центру биле приморане да се врате на своје првобитне положаје, задржавајући у својој власти само освојену Нигриту. А што се тиче 3 бригаде 3 дивизије, она је у току ова два дана, притиснута од стране грчке 10 дивизије с фронта преко с. Смола, морала најзад напустити Ђевђелију и мост на Вардару, које су заузела два грчка батаљона, па се припремити за одбрану на линији која се десним крилом насллањала на Вардар више моста, а левим на Арџанско Језеро.

Најзад су, 4-ог у подне, 2 бригада 3 дивизије и Сереска бригада биле код Кукуша разбијене, а после неколико часова то се исто дододило и са 1 бригадом 10 дивизије код с. Лахне. Међутим, Драмска бригада код Нигрите, која је била најмање нападана, услед чега је у току битке била у стању да једним својим пуком ојача ону код с. Лахне, успела је да се на својим положајима одржи до мрака. Исто се десило и са 3 бригадом 3 дивизије, само с том разликом што је она, оголићена на свом левом боку, морала унеколико повити своје лево крило.

После овог пораза, 2 бригада 3 дивизије и Сереска бригада отступиле су ка положајима на улазу у теснац Струме код Рупела. Друге две, лево од њих, зауставиле су се између Демир Хисара (Валовишта) и Сереза, где им се придружио и један пук, послат доцкан њима у помоћ из 11 дивизије. 3 бригада 3 дивизије, са њихове десне стране, повукла се на положаје испред Дојрана, где јој је у току 5-ог стигла у помоћ 2 бригада 6 дивизије из стратегиске резерве.

2. Бојеви код Дојрана, Струмице и Рупела

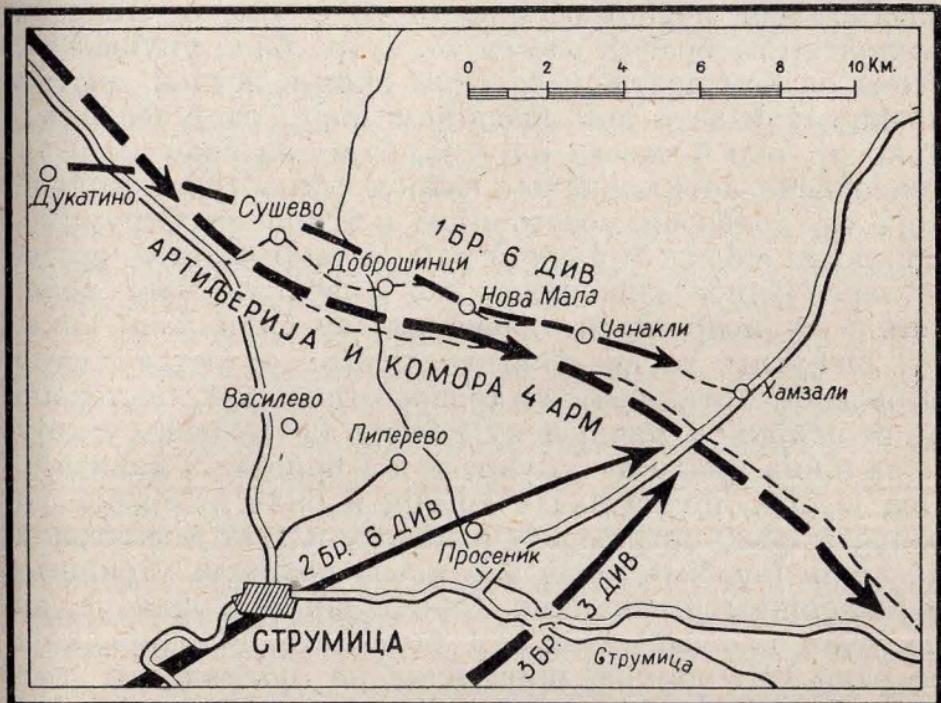
5—9 јул

(Скица бр. 24 и 26)

На 3 бригаду 3 и 2 бригаду 6 дивизије испред Дојрана Грци су се сада нарочито окомили, док су све остале оставили за овај моменат на миру. Са три дивизије (3-ћом, 5-ом и 10-ом) они су их 6-ог напали и нагнали да увече отступе ка положају на десној обали Анске Реке (Козлудере), испред гребена Беласице. Али, и ту су их ове три грчке дивизије, праћене још двема (2-ом и 4-ом), 7-ог у подне напале и увече принудиле на повлачење. Њих две су у току ноћи добиле наређење од комandanта армије, да се што дуже задрже испред Струмице, како би обезбедиле повлачење артиљерије и коморе 4 армије ка Петричу. У току те исте ноћи оне су се поврнуле уназад и поново поселе напуштене положаје које Грци још нису заузели. Нападнуте 8-ог двема дивизијама с фронта и наткриљене другим двема, оне су се, делом још по дану, а делом кад је пао мрак, повукле на гребен Беласице, одакле су биле одбачене 9-ог пре подне, остављајући на положају неколико батерија. Сада су обе хитале ка с. Хамзалију на путу за Пехчево, не водећи више рачуна о артиљерији и комори 4 армије, које су се још налазиле у покрету преко с. Сушева пречицом иза Струмице. Но, на њихову срећу, Грци су се зауставили на освојеној Беласици и тако дали времена Бугарима да своју артиљерију и комору заштите помоћу других трупа.

Наиме, тога јутра је, од с. Дукатина и с. Калуђерице, где је провела ноћ, наилазила 1 бригада 6 бугарске дивизије из састава 4 армије. Али и по њој би се артиљерија и комора врло рђаво провеле да су Грци били енергичнији и да је остало у важности првобитно наређење, добивено од комandanта 6 дивизије који је командовао обема отступајућим бригадама и који је тада мислио само на спасавање својих трупа. По том је наређењу 1 бригада имала да се распореди за одбрану код с. Хамзалија па, кад се отступајуће

бригаде буду свиле у колону за Пехчево, да се за њима упути као заштитница. Али у 13.30 часова, кад су њени пукови увекико били на маршу за с. Хамзали путем северно од оног којим су се кретале артиљерија и комора, ово је наређење било замењено новим,

Скица бр. 26 — Критична ситуација отступајуће артиљерије и коморе бугарске 4 армије 9 јула

према коме је 1 бригада имала, ради њихове заштите, да заузме и брани положај негде јужно од Струмице, све док артиљерија и комора не прођу овом угроженом зоном.

Следујући том новом наређењу, бригада је предвече првим борбеним редом стигла до с. Просеника на реци Струмици где је стала. Пошто се дан ближио крају, сматрало се да је доцкан за предузимање акције целе бригаде ка Струмици, утолико пре што су трупе биле јако заморене непрекидним маршовањем по врућини. Стога је тамо било упућено свега шест чета које су продрле у варош, истерале из ње слабу грчку коњичку посаду и заузеле положај јужно од те вароши,

где је сутрадан тих шест чета било опкољено и при-
нуђено на предају.

Артиљерија и комора 4 армије биле су већ до-
тле ван сваке опасности, али то није био случај и са
артиљеријом и комором 2 бригаде 6 и 3 бригаде 3 диви-
зије. Због неупотребљивости пута преко Пехчева
за колски саобраћај, оне су тог јутра биле упућене са
веома слабом пратњом за оним првим, истином, знатно
краћом, али зато још опаснијом зоном од јучерашње.
Тако су, око 8 часова изјутра, биле на свом зачељу
изненађене артиљериском ватром једне грчке колоне
која се, долазећи просторијом источно од Струмице,
примакла с бока. У паници која је тамо настала, оруђа
и каре једног дивизиона, као и велики број кола,
остали су испрегнути, после чега су били плен Грка.

Међутим, те две бригаде, пошто су остале само
са брдском артиљеријом и товарном комором, постепено
су се свијале у маршевску колону за Пехчево, у коју
је за њима имала да се уврсти и 1 бригада 3 дивизије.
Ова је, пак, припадала 4 армији и била намењена да
отпрати њену артиљерију и комору. Стога је сматрала
да ће за њу бити боље ако и она потражи уточиште
у Малешким Планинама. Свима њима имала је да
послужи као заштитница 1 бригада 6 дивизије, која
се ради тога најпре прикупила на положајима код
с. Хамзалија, а потом јој је један пук био враћен у
правцу Струмице са задатком да ухвати везу са опко-
љеним четама јужно од ове вароши. Кад се спрам
левог бока овог пука појавила наведена грчка колона,
он је похитао натраг ка с. Хамзалију где је стигао сав
узбуђен. И најзад, кад је и на ту бригаду дошао ред
да се за осталима повлачи ка Пехчеву, над њом су се
почели распраксавати грчки шрапнели, услед којих се
ова почела повлачiti у приличном нереду.

Најзад, док се све ово дешавало на правцу преко
Дојрана и Струмице за Пехчево, код осталих трупа
бугарске 2 армије настале су промене, изазване гру-
писањем Грка на просторији западно од реке Струме
према Рупелској Клисури. Оне бугарске трупе које су
осигуравале прелазе преко ове реке од Демир Хисара
до Тахинског Језера, повукле су се 7-ог ка положа-
јима на улазу у Клисуру, где су се придружиле 2 бри-

гади 3 дивизије и Сереској бригади. А што се тиче 11 дивизије, она је тог дана била упућена ка Серезу, па је у с. Порни добила задатак да преко Драме отступи ка Зрнову правцем за Неврокоп. Стога се, сутрадан, 8-ог, упутила тим новим правцем, чиме се најзад почињу јасно оцртавати правци даљег повлачења 2 армије: један преко Струмице ка Пехчеву, други кроз Рупелску Клисуру уз Струму ка Џумайи, а трећи од ушћа Струме и Кавале ка Неврокопу.

Напад на Рупелску Клисуру, која је била поседнута с обе стране Струме од стране 2 бригаде 3 дивизије, 1 бригаде 10 дивизије, Сереске и Драмске бригаде и једног пука из 11 дивизије, под командом команданта 3 дивизије, извршен је 10 јула, и то само десном обалом Струме. Грчке две дивизије (1-ва и 6-та) наступале су широким фронтом, услед чега су успеле да наткриле Бугаре и унакрсном ватром натерају у бекство њихово десно крило западно од Струме, тако да је командант 3 дивизије морао наредити да се и ненападнуто лево крило повуче на супротну обалу ове реке. Благодарећи томе што Грци нису прешли у гоњење, већ су се зауставили на освојеним положајима, отступајуће трупе су се у току овог дана прикупиле на северном излазу из клисуре. Али су морале и одатле сутрадан, 11-ог, да иду даље уз Струму, да их не би с бока напала грчке три дивизије које су се рокирале од Струмичког Поља ка Петричу.

Ово је рокирање извршено ради новог прегруписавања грчких дивизија, а у циљу преношења тежишта претстојећих офанзивних операција са левокрилног правца, управо, оног који је изводио ка Пехчеву, односно изворном делу Брегалнице, на централни, који је водио уз Струму. Све док бугарска 4 армија није била приморана на повлачење под најнеповољнијим околностима, било је потребно да левокрилна група буде најјача. Али сада, кад је тај циљ био постигнут, стање је на попришту изискивало да се на рачун ове појача централна група, пошто је њој претстојало да оперише директрисом свих операција своје војске. Та директриса изводи широким отвором у позадину не само десног крила бугарске 2 армије, већ и

целе 4-те, згуране на фронту са врло слабим и лошим позадњим везама.

По извршеном прегруписавању у току овог дана и овде и на десном крилу према бугарској 11 дивизији, грчке су се дивизије нашле у овом распореду: две (3-ћа и 10-та) у рејону Струмице, пет (1-ва, 2-га, 4-та, 5-та и 6-та) код Петрича и две (7-ма и 8-ма) између Демир Хисара и Сереза. Али је ипак требало да прође читавих пет дана па да се, овако груписане, поново ставе у покрет, што се једино може објаснити слабом организацијом довоза потреба из позадине на овако изненадно издуженом операциском правцу.

3. Закључак

Што се тиче досадашње акције грчке војске, може се рећи да је, после задобивене победе у бици пред Солуном, изузев овог подужег стајања код Струмице и Петрича, изазваног можда великим нуждом, била вођена у складу са операцијама српских армија у Македонији. Грчка војска је нападом на Дојран привукла на себе 6 дивизију, односно њену 2 бригаду и дивизиску артиљерију из бугарске стратегиске резерве. Својим наглим напредовањем ка Струмици осујетила је пројектовану операцију генерала Ковачева у правцу позадине Моравске II позива док се ова налазила источно од Кочана, а њега нагнала на повлачење из околине Штипа. Приликом заузимања Струмице принудила је 1 бригаду из те исте 6 дивизије која је дотле била у резерви бугарске 4 армије, да се упусти у борбу са њом и да дефинитивно остане према њој. И најзад, сада је то донекле учинила и са 1 бригадом 3 дивизије, која је дотле такође припадала саставу ове главне бугарске армије.

Користећи своју велику бројну надмоћност над Бугарима, јер је са својих девет дивизија првобитно имала посла са снагом од свега две бугарске дивизије и три самосталне бригаде, што ће рећи, нешто јачом

од трећине њених снага, грчка војска је учинила лепе услуге српској војсци. Управо, узвратила је Србима за још већу услугу, пошто је српска војска примила на себе удар главне снаге бугарске војске коју су сачињавале четири армије. Потом, док је Грчка војска правила велике скокове, српска војска није допустила Бугарима да се, како за време свог бављења код Штип-па тако и за време свог повлачења ка Царевом Селу, обруште на Грке.

ДЕО ТРЕЋИ

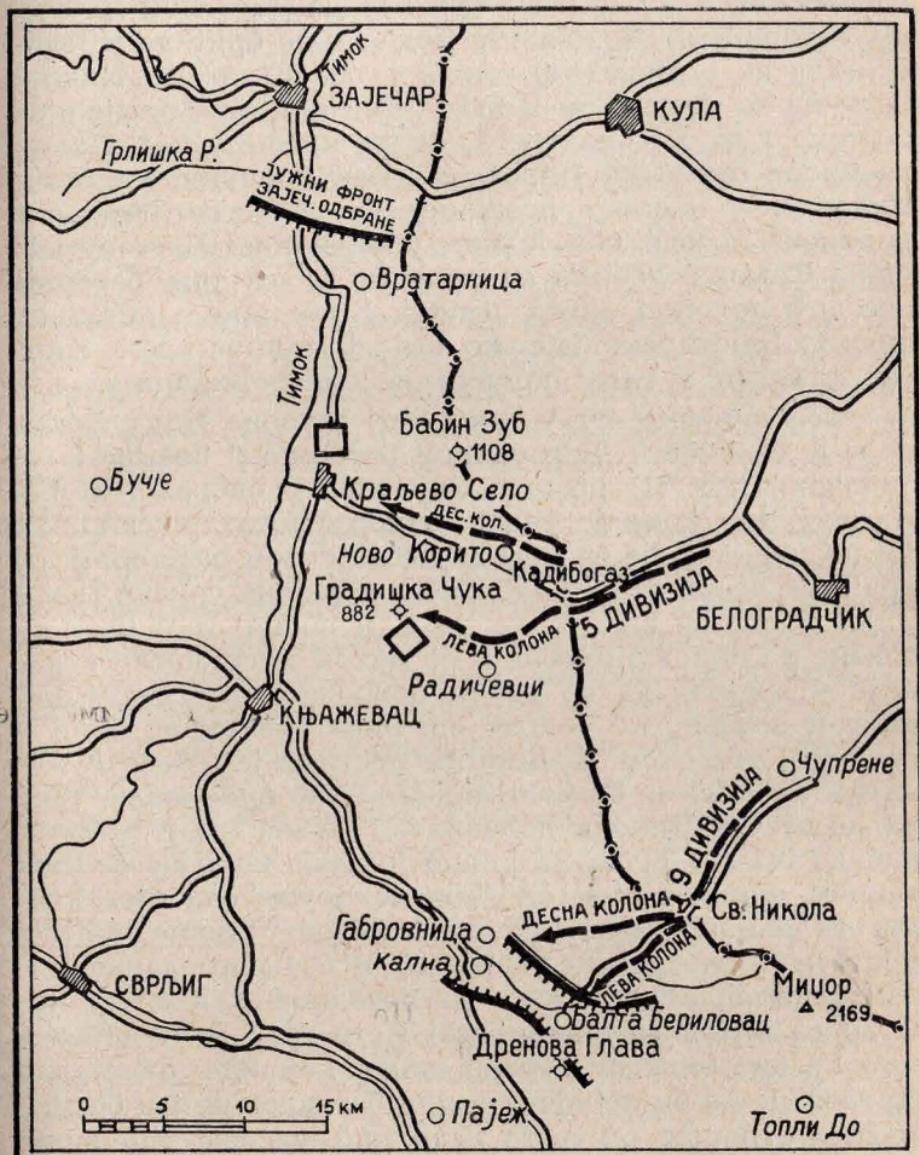
ВЕЛИКЕ БУГАРСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ НА СРПСКО-БУГАРСКОЈ ГРАНИЦИ И КРИВОПАЛАНАЧКОМ ФРОНТУ И БОСИЉГРАДСКА ОПЕРАЦИЈА

1. Упад бугарске 1 армије у долину Тимока и њено повлачење 5—9 јула

(Скица бр. 27)

На два дана пред овај бугарски напад, тј. 3 јула, Шумадиска дивизија II позива, у којој је писац ове књиге био начелник штаба, почела је напуштати Зајечар, остављајући у саставу Зајечарске одбране свој 12 пешадиски пук. По наређењу Врховне команде, алармирани вестима да се према Власини примећује извесно комешање код Бугара, била је, са преостала три пешадиска пука и осталим својим деловима, упућена за Владичин Хан железницом, а делимично између Зајечара и Ниша сувим. Коњица, артиљерија и колонска комора упутиле су се преко Књажевца и Тресибабе за Ниш, с тим да се оданде транспортују железницом, а пешадија и пионире железницом уског колосека до Параћина, где су се имали укрцавати у вагоне нормалног колосека. По реду вожње, израђеном у Саобраћајном одељењу Врховне команде, најпре су овуда кренули ешелони, 10, затим 5 прекобројног па 6 прекобројног пука, и напослетку пионире, вероватно зато што се рачунало и на евентуални повратак већине од ових у Зајечар, у дивизиски штаб. Због слабог капацитета пруге уског колосека, превожење

је ишло доста споро, тако да укрцавање у Зајечару није било завршено ни 5 јула, кад су Бугари освојили Кади Богаз и Св. Николу, нити 6-ог, кад су први ешелони пешадије већ отпочели борбу на Власини.

Скица бр. 27 — Упад бугарске 1 армије у долину Тимока 5 и 6 јула

Према заповести команданта бугарске 1 армије, деснокрилна 5 дивизија (једна њена бригада, новоформирана бригада и један пук из 9 дивизије) имала је да наступа преко Кади Богаза са задатком да, пошто продре у долину Тимока, са једном бригадом заузме Књажевац, а једну и по бригаду да упути ка Зајечару. Левокрилна 9 дивизија (једна и по бригада и једна бригада из 5 дивизије) имала је да преко Св. Николе наступа ка утврђеном Пироту. Том приликом није прецизирено да ли она треба, од раскрснице код Калне, да крене право ка Пироту или да продужи ка Белој Паланци у његову позадину. Ополченски батаљони видинске посаде, сем једног, упућеног ка Брегову код ушћа Тимока, добили су задатак да са три батерије поседну положај одмах испред Куле према источном фронту Зајечарске одбране, који је још за време мира био утврђен у типу полуосталне фортификације.

Обе дивизије су у току 5-ог заузеле Кади Богаз, који је са једном Дебанжовом батеријом* брањио комбиновани пук III позива Зајечарске одбране, и Св. Николу, на коме је давао отпор 14 пешадиски пук III позива, такође са једном Дебанжовом батеријом, на крајњем левом крилу одбранбеног реона српске II армије. Борбе су биле врло јаке, и поред тога што су вођене на положајима који се махом нису могли изразити утврдити, да се не би повредио интегритет бугарског земљишта, пошто још нисмо званично били у рату са Бугарском. На многим местима је у тим шумовитим пределима брисани простор био врло мали, тако да је на Св. Николи долазило и до напада и противнапада прса у прса. За дивно је чудо како су се, под таквим околностима, ове српске трупе слабијег квалитета и наоружања од оних из оперативне војске, могле и смеле, онако усамљене и без изгледа на маракву помоћ или прихват из позадине, хватати у коштац са читавим дивизијама! Исто тако је чудновато што су оне биле од стране више команде формално жртвоване да би херојским, али безнадежним и бесмисленим отпором од свега неколико часова, још више

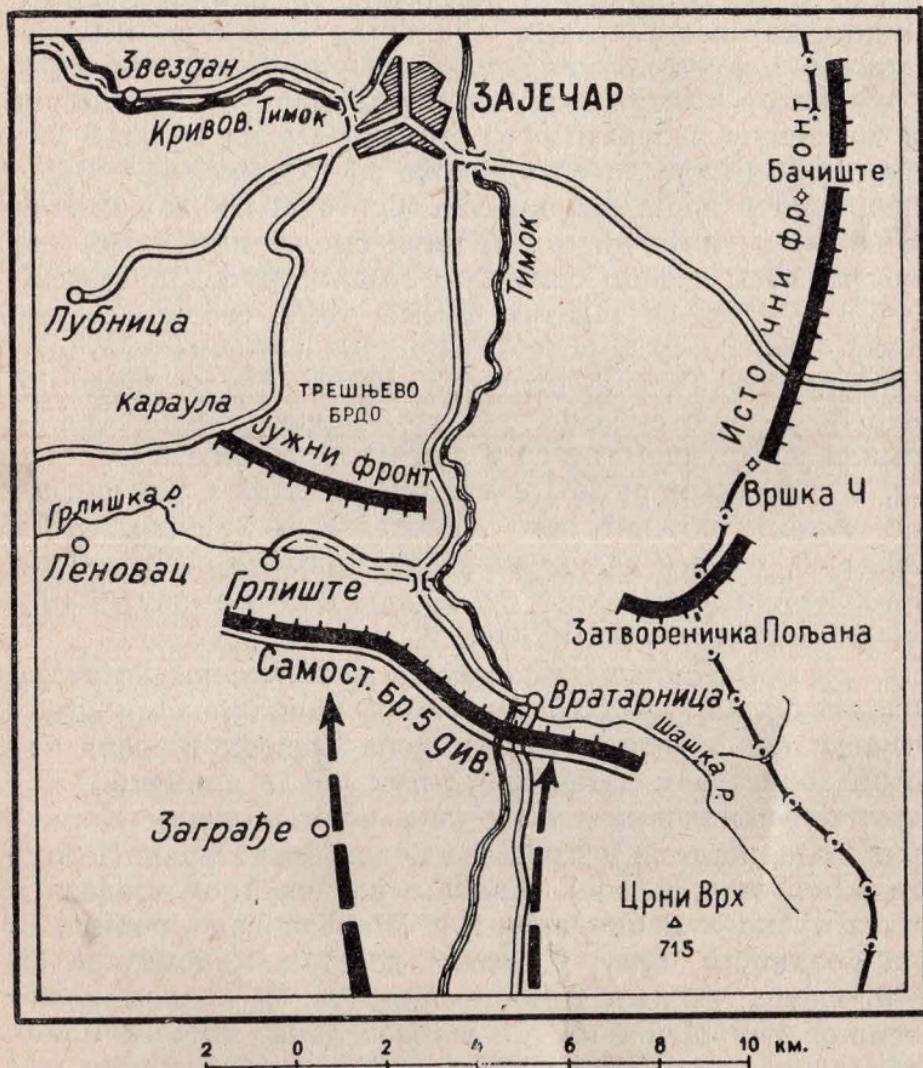
* Спорометни топови са двodelним метком (конструктор — пуковник De Bange). — Прим. ред.

компромитовале огромну празнину између Зајечара и Пирота. Та празнина није за Зајечарску одбрану била ни приближно тако осетљива као за Пиротску, у чију директну позадину изводи пренебрегнут и поверен чувању само једног пука III позива, обилазни правац од Св. Николе ка Белој Паланци.

Као што се и из изложеног о правцима наступања 5 и 9 бугарске дивизије могло видети, оне су, иако су припадале истој армији, имале да оперишу независним и међусобно удаљеним правцима, који су се у току даљег наступања имали још више да размакну и да изведу наспрам два потпуно засебна циља. 5 дивизија је имала да се привеже за Књажевац и Зајечар, пошто њена левокрилна бригада, по заузимању Књажевца, није ни могла нити смела ићи даље, све док на свом десном боку буде имала трупе Зајечарске одбране. Њен се задатак, према томе, сводио на локалну диверзију која је била од значаја само зато што је дужином Тимока штитила десни бок 9 дивизије, одређене за отсудније дејство. Больје речено, она је имала да, у садејству са 3 армијом, освоји Пирот који је, у ондашњој ратној ситуацији, био за Србе далеко осетљивији објекат него Књажевац и Зајечар. Стога ћемо се, у току даљег излагања, посебно осврнути на њихове операције које су се одвијале по заузимању Кади Богаза и Св. Николе.

a. — *Освајање Књажевца и подилажење Зајечару* (скица бр. 28). — У току 6 јула 5 дивизија није одмакла далеко. Њена десна колона (новоформирана засебна бригада и деташовани пук из 11 дивизије), наступајући колским путем који води долином Коритске Реке, ушла је у Краљево Село. Лева колона (1 бригада из те дивизије), држећи се слабије пролазног пута преко с. Радичеваца и с. Шарбановаца, избила је на Градишку Чуку, удаљену десетак километара од Књажевца. Српски комбиновани пук III позива, после тешког искушења из претходног дана, није се показивао ни да је жив, него се са једним батаљоном повукао ка Вратарничком теснацу, а са два батаљона ка Књажевцу.

Следећег дана, 7-ог, између 13 и 14 часова, лева колона је ушла у Књажевац, пошто су га претходно напустиле тамошње српске слабе снаге (два батаљона комбинованог пука III позива и један батаљон Последње одбране), док је десна, наступајући главном снагом кроз Вратарнички теснац и слабијим делом преко висова западно од овог теснаца, избила у току дана на

Скица бр. 28 — Ситуација на јужном фронту Зајечарске одбране 8 јула

положаје јужно од Грлишке и Шашке Реке, која се улива у Тимок са источне стране нешто јужније од ушћа оне прве. На положајима пред том реком, специјално на Каракули и Трешњевом Брду, већ су се распоредили: три батаљона II, десет батаљона III позива, међу којима и четири из 7 пукова који је претходног дана приспео из Београда, три пољске брзометне, једна Дебанжова, две хаубичке М 97 и једна мерзерска батерија. Даље улево, на Затвореничкој Польани, налазио се један батаљон II позива ради одржавања везе између ових трупа на јужном и осталих трупа Зајечарске одбране на источном фронту. Укупно узев, ова је снага била довољна да се на тим јаким и благовремено утврђеним положајима може одупрети нападима тамошњих бугарских трупа.

У релацији комandanта Зајечарске одбране за 8 јули (25 јуна по старом календару) тврди се како су Бугари предузимали жестоке нападе и како су те нападе српске трупе својом ватром на крају крајева одбиле, наневши том приликом непријатељу велике губитке. Међутим, у бугарским се изворима није напади нигде не спомињу, нити је забележено да су те њихове трупе имале макаквих губитака у току тог дана. Па и у релацијама неких српских батерија, распоређених на том фронту, које су, зачудо, све остале сачуване, нема ни помена о одбијању некаквих бугарских напада нити о потреби отварања јаче ватре против њих. Уосталом, бугарским је трупама већ било авизирано да се имају повући иза границе те би, према томе, било илузорно и мислити да би им и могло пасти на памет да се без нужде излажу излишним губицима.

Ова бугарска дивизија слабо је утицала на српску Врховну команду, па чак није зауставила ни зачелне ешелоне Шумадиске дивизије II позива, од којих је последњи кренуо из Зајечара тек 6 јула у 22 часа. То је било стога што је Врховна команда очекивала скору инвазију Румуна, који су 3-ег наредили мобилизацију своје војске и који ће се за који дан почети концентрисати на Дунаву, у правцу позадине бугарске 1 армије. Па, ипак је 7 јула изјутра послала наређење

команданту Моравске дивизиске области у Нишу, да од пролазећих трупа Шумадиске дивизије заустави један пешадиски пук и да га, са једном батеријом Шумадиског пољског артиљериског дивизиона II позива, која је чекала да буде укрцана и превезена за Владичин Хан, упути на Тресибабу према Књажевцу.

Пошто су 10 и 5 прекобројни пук већ прошли Ниш, избор је пао на 6 прекобројни пук чији су ешелони почели тада да пристижу од Параћина. Међутим, ова је одлука убрзо одбачена, те су тај пук и батерија имали да продуже вожњу за Белу Паланку и тамо да се ставе на расположење команданту II армије. Али, да не би Шумадиска II позива у неизвесној ситуацији на Власини, где су се увек водиле борбе, остала само са два пука, Врховна команда је послала наређење команданту III армије да у Владичин Хан упути железницом један пешадиски пук из Шумадиске I и 9 моравску пољску батерију I позива.

б. — *Бој код Калне* (Скица бр. 29). — Бугарска 9 дивизија је 6 јула кренула са превоја Св. Николе по колонама, најпре десном ка с. Габровници, па кад је ова прилично поодмакла на том правцу, кренула је и лева. Ова је, пак, предвече стигла до с. Балта Бериловца према Дреновој Глави, тактички врло важном положају на коме се прикупило 14 пешадиски пук III позива без две чете, постављене на северном делу греде Јаловика према с. Инову, затим две чете распоређене код с. Калне, између Стаянске Реке и к 687 и две чете које су вршиле бочно осигурање између Дренове Главе и с. Топлог Дола. Том злосрећном пуку, на овом шумовитом терену, на чију упорну одбрану и извлачење пољске артиљерије није раније нико ни мислио, опет се припремало тешко искушење. То ће искушење отежати још и чињеница да су појачања, нерационално упућивана из Пирота, била нерационално искоришћавана и на лицу места, а све то услед погрешних концепција начелника Штаба II армије, који је био тамо упућен да организује одбрану овог угроженог правца.

Прва појачања, у јачини свега два допунска батаљона, састављена готово искључиво од регрутата, и

7 тимочке пољске батерије I позива, кренула су из Пирота 5-ог тек између 10 и 11 часова, тј. кад је већ стигао извештај о паду Св. Николе. После дугог и напорног марша она су стигла 6 јула пред подне и

Скица бр. 29 — Бој код Калне: ситуација 7 јула предвече

одмах, без једне чете, упућена на Дренову Главу, распоређена на положај код с. Калне, лево од тамошњих двеју чета 14 пукава III позива и то на к 687. Одатле су својом ватром принудила бугарску десну колону која

је баш тада целом пристизала косом источно од с. Габровнице, да би се развила за борбу.

Следећа, пак, појачања, тј. 14 пук I позива и 3 тимочка польска батерија, кренула су из Пирота тек 6-ог око 19 часова. Кад су следећег јутра, 7-ог, и она, после непрекидног маршовања у току целе ноћи, почела да пристижу на боиште, била су упућена за оним првима, остављајући несрећни 14 пук III позива да се, у неравној борби са читавом једном бригадом, сам сналази како зна. Само је заосталом 1 батаљону било, сагласно изричитом телефонском наређењу команданта II армије да се у првом реду одбаци Дренова Глава, послато наређење да се, по доласку код с. Станаца, упути ка овом положају. Али он, као што ће се убрзо видети, због измене ситуације на њему, неће моћи тамо да оде.

Први приспели батаљон најпре је био задржан иза допунских батаљона као резерва, а потом одмах упућен десно преко греде Јаловика ка с. Балта Бериловцу са задатком да, нападом у десни бок Бугара који су већ увек нападали Дренову Главу, потпомогне њену одбрану. Друга, пак, два батаљона, са 3 батеријом, пошла су кроз с. Шестигабар и упутила се на распоред лево од допунских батаљона, којима је, ширењем нападног поретка тамошње бугарске бригаде удесно, увек ангажоване у фронталној борби са њима, запретила опасност да буду наткриљени. Међутим, напад батаљона упућеног ка Балта Бериловцу, иако је био изведен врло енергично, остао је без дејства, пошто је у међувремену 14 пук III позива био одбачен са Дренове Главе. Нападнут с фронта пешадијом и тучен бочном артиљеријском ватром, овај се батаљон најзад морао повући из овог села на греду Јаловика где ће, заштићен на левом боку тамошњим двема четама 14 пука III позива, окренутим с. Инову, образовати лево крило нове одбранбене линије која се имала организовати дуж ове греде према с. Балта Бериловцу и Дреновој Глави. На супротном крилу те линије налазио се зачелни 1 батаљон из истог пука, који је стигао код с. Станаца, тек кад су извесни разбијени делови 14 пука III позива тамо доспели.

Ова два батаљона I позива послужила су као ослонац за прикупљање делова тог, по други пут потученог, пука III позива, као и за припремање новог отпора на споју тих батаљона. Благодарећи томе што су се Бугари дуго задржали на освојеној Дреновој Глави, ова је импровизација била извршена благовремено и на миру.

Најзад, Бугари су по подне предузели енергичан концентричан напад из околине с. Габровнице, из с. Балта Бериловца и са Дренове Главе, на положаје код с. Калне и греду Јаловика, изузев њеног десног крила изнад с. Станањаца где се налазио 1 батаљон 14 пука I позива. Они су код с. Калне прегазили Тимок, али су им се тамо енергично одупрли допунски батаљони и, лево од њих, развијени батаљони 14 пука I позива, снажно потпомагани ватром обеју пољских батерија. Неко време су се добро држале и трупе на греди Јаловика које је, с времена на време, потпомагала ватром деснокрилна батерија са калнског положаја. Међутим, на тој дугачкој и делимично пошумљеној греди Бугари су пронашли случајно остављену празнину између тамошњих делова 14 пука III у центру и 1 батаљона 14 пука I позива на њеном десном крилу, те се онда упутили њеним гребеном, подухватајући с бока посаду најпре у центру, а потом и на левом крилу. Како су наилазили на коју од српских јединица, Бугари су је нагнали да се сместа сјури уназад преко Станањске Реке, док у сами мрак нису овладали целом том гредом.

Видећи да је јако угрожен на свом десном боку, командант 14 пука I позива, који је био уједно и командант целог такозваног Балтабариловачког одреда, издао је најзад заповест за повлачење трупа и са калнских положаја. Ове су се у реду повукле делом кроз с. Јаловик — Извор, а делом кроз с. Шестигабар, док је 3 батерија ипак морала напустити топове који су се заглавили у једној јарузи. Повлачење је извршено ка превоју Бабина Глава (12 km ј-з од с. Калне), где су се искупили и делови са Дренове Главе и греде Јаловика. Тамо је све отступајуће трупе чекало наређење да, заједно са једним батаљоном 15 пука I пози-

ва, који је већ био стигао из Пирота на Базовички врх, и придолазећим батаљонима 3 прекобројног пука који су били упућени ка Граникову (к 1088), образују и утврде нову одбранбену линију Бабина Глава — Базовички врх — Граниково.

На тој су се линији све наведене јединице распоредиле и у току целог 8-ог на миру се припремале за одбрану, пошто је непријатељ на освојеном положају остао неактиван. Он је већ тада добио наређење за повлачење, док је, међутим, на српској страни та његова неактивност била протумачена као припремање за нов скок у правцу Беле Паланке, па чак и Ниша. У Штабу II армије је завладала паника и њен је командант затражио одобрење да евакуише Пирот, што је врло јако импресионирало Врховну команду.

Док су се у току 7-ог водиле борбе на положајима са обе стране с. Калне, српска Врховна команда није предузимала никакве замашније мере за указивање помоћи II армији, него је само наредила да се 3 прекобројни пук, два батаљона 11 пука II и 3 дринска батерија II позива транспортују из Скопља, и то: 3 прекобројни за Пирот, а батаљони 11 пука и батерија до Грделице, одакле су имали да одмаршују ка Даљчаном Кладенцу на армиском крајњем десном крилу. 3 прекобројни пук и ова батерија баш су стигли из Сјенице, односно из састава Јаворске бригаде, остављене привремено у Новопазарском Санџаку, а 11 пук је, као што нам је већ познато, дотле служио као посада Скопља.

Међутим, 8 јула пошто су калнски положаји већ пали непријатељу у руке, чиме је овоме био отворен пут и за продирање долином Сврљишког Тимока ка Нишу, ако би се II армија повукла иза Беле Паланке. Врховна команда је приступила замашнијим мерама о којима ће доцније бити говора. То је био знак да инвазија Бугара преко Св. Николе, поведена, уствари, у стилу једне велике демонстрације, ипак није остала без дејства, него је озбиљно пореметила планове српске Врховне команде. Истина, то ремећење српских планова није тешко према првобитној замисли генерала Димитријева, већ у сасвим другом смислу, али

су, и поред тога, резултати те бугарске офанзиве ишли у прилог његовој тежњи да спасава своју 4 армију. Као што је већ познато, та је офанзива била намењена да, привлачећи на себе један део српских снага са Брегалничког боишта, омогући 4 армији да се одржи на штипским положајима. Међутим, испало је да је она у знатној мери умањила ударну снагу тамошњих српских армија баш у моменту кад је требало да са довољно јаком снагом удара право ка Царевом Селу и да јој тамо сасвим пресеку отступницу.

Наиме, у 16 часова, пошто је већ било извесно да се 4 бугарска армија налази у пуном повлачењу ка Плачковици и Струмици, Врховна команда наређује команданту III армије да хитно повуче Дринску и Шумадиску дивизију I позива у Велес и Куманово. Прва је имала да се из Велеса транспортује железницом за Ниш, одакле је требало да одмаршује на Грамаду према Сврљигу и Сврљишком Тимоку, а за другу је речено да ће у Куманову добити ново опредељење. Уствари, постојала је намера да се и она оданде транспортује у слив Нишаве, што би било добро, а било би још и боље ако би се то исто урадило и са Моравском 1 позива.

Ударна снага српских армија у Македонији била је и иначе већ увек начета одвлачењем ових двеју дивизија са боишта, чиме су били умањени, ако не и сасвим испуштени из руку, дотле још увек коликотолико повољни изгледи за наношење коначног удара бугарској 4 армији код Царевог Села. Зашто се онда не би у том погледу отишло до краја, упућивањем и Моравске I позива за њима, ради извођења једне нове комбинације чија се горостасна перспектива сада нудила српској Врховној команди? Реч је о комбинацији која би се састојала из тога што би њих три, по одбијању бугарске инвазије ка позадини Пирота, заједно са Тимочком I позива из сastава II армије, кренуле од Пирота ка Софији, у ком правцу ће се и иначе ускоро упутити и Румуни.

в. — Повлачење бугарске 1 армије преко границе и почетак ликвидације Видинског војишта. — Ноћу 8/9 јула обе дивизије бугарске 1. армије предузеле су

повлачење, тако да су у току 9-ог и 10-ог сасвим ишчезле са српске територије, сем испред Кади Богаза и на Св. Николи, где су њихове заштитнице остале до 17. јула. Српске трупе са јужног фронта Зајечарске одбране и линије Бабина Глава — Базовички врх — Граниково одмах су делимично прешле у гоњење, па се потом зауставиле, прве код Краљевог Села, а друге на линији Дренова Глава — калнски положаји. Али је зато Врховна команда, ослобођена сваке бриге за безбедност српске територије у старим границама, обуставила транспортување Дринске ка Нишу и марш Шумадиске дивизије I позива ка Куманову. Прва је добила наређење да се искрца у Куманову и да се по мери пристизања ешелона пребаци ка Стракину, док је марш Шумадиске I био обустављен на Овчем Пољу. Ово је, бар што се тиче Дринске, било учињено свакако због тога што се сад почела погоршавати ситуација на Кривопаланачком фронту, те се осећала потреба да она што пре дође на положај код Стракина.

На положајима код Кади Богаза остао је пук из 9 бугарске дивизије, приододат дотле 5 дивизији (њена 1-ва и придата јој независна бригада) која је 11. јула кренула одатле усиљеним маршем уназад ка железничкој станици Брусарци, одакле је имала да се превезе у Трн и тамо уђе у састав 3 армије. Под заштитом своје заштитнице, остављене на Св. Николи, 9 дивизија се зауставила у Чупрену између превоја Св. Николе и Белоградчика стим да, примајући под команду онај свој пук на Кади Богазу, као и ополченске трупе Видинског гарнизона код Куле и Брегова, осигурава фронт према Србији. То је имала да ради само дотле док јој са севера не загрозе Румуни, после чега се имала повући преко Фердинандова ка линији Берковица — Мездра (железничка станица југоисточно од Враце) ради затварања правца који са севера изводе ка Софији. Ради даљег давања отпора Србима било је предвиђено да остану: у Видину његове ополченске трупе и придошли нови ополченски делови из 6 дивизиске области, а у Белоградчуку, који је још за време мира био припремљен као неки мали утврђени логор, његова посада.

Пошто Видинско војиште више није било тако опасно за Србију, то су се на војишту у сливу Тимока десиле одговарајуће промене, како у рејону II армије, тако и у рејону Зајечарске одбране. Од трупа које су се са линије Бабина Глава — Базовички врх — Граниково поступно пребациле на линију Дренова Глава — калнски положаји, рачунајући ту, поред раније споменутих, још и један батаљон 15 пука I позива, Тимочки дивизиски коњички пук и две хаубичке батерије вратили су се, углавном, у размаку од неколико дана, у Пирот. 6 прекобројни пук који је у гоњењу доспео до пред положаје Св. Николе и био смењен у току 13 јула од стране 3 прекобројног пука, који је приспео из Пирота, био је, заједно са пријатом 1 шумадиском пољском батеријом II позива, упућен у Белу Паланку, да се оданде транспортује за Владичин Хан. И најзад, 12 пешадиски пук II позива је 12 јула отпочео да се из Зајечара транспортује железницом преко Параћина за Скопље стим да у Владичином Хану остави један свој батаљон као помоћ Шумадиској дивизији II позива на Власини. Тако су у саставу Зајечарске одбране остали само њени пукови III позива, новоформирани Комбиновани пук III позива и придошли нове јединице Последње одбране, што је било довољно, јер ће они сад имати посла само са ополченским трупама и са два батаљона оперативне војске у Белоградчику.

2. Напад бугарске 3. армије на Дашчани Кладенац, Власину и Пирот

Код Дашчаног Кладенца и на Власини борбе су отпочеле 6-ог, а на положајима испред Пирота 7 јула. Из те би се поступности могло закључити да су снаге пред Пиротом имале пре карактер веће демонстрације него отсудности. Оне су, дакле, биле поведене онда кад је, по том наивном рачуну, требало мало јачим притиском на фронт српске II армије потпомоћи истовремени напад 9 дивизије на линију Дренова Глава — калнски положаји у правцу њеног левог и напада,

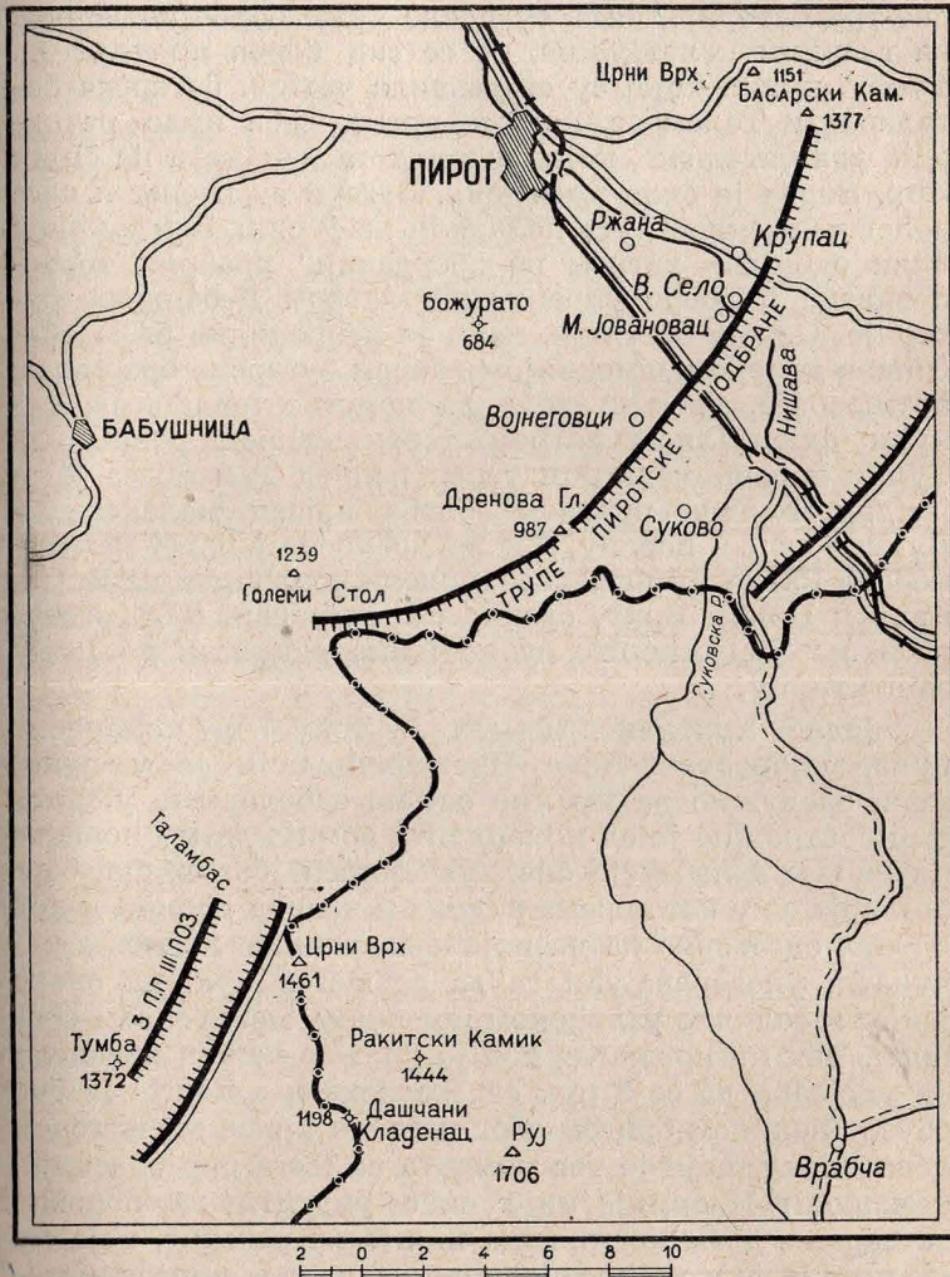
започетог претходног дана код Дашchanог Кладенца, у правцу њеног десног бока.

Сем тога, бугарска 3 армија је својом нападном зоном захтевала не само фронт и крајње десно крило српске II армије, већ и Власину која није припадала њеном рејону нити је са њим била ма у каквој оперативној вези. Борбе на линији Дренова Глава — калнички положаји, код Дашchanог Кладенца и испред Пирота, биле су упућене на то да се концентричним нападом, са тежиштем на операцијама 9 дивизије, а донекле и нападног одреда код Дашchanог Кладенца, изманеврује одбрана Пирота. Истовремено су трупе, упућене против Власине, имале да, преко ове, пресеку главну комуникациску линију српских армија у Македонији и потом се упуне уз Јужну Мораву у правцу левог бока и њихове позадине. Стога ћемо и овде те две операције третирати сваку за себе, почињући са оном у захвату Пиротске одбране, у коју спадају и борбе на правцу преко Дашchanог Кладенца за Свође.

a. — *Борбе иза Дашchanог Кладенца и испред Пирота у рејону српске II армије* (скица бр. 30). — Правац преко Дашchanог Кладенца осигуравали су и били 3 пешадиски пук III позива и једна Дебанжкова батерија, али под далеко повољнијим околностима но што су биле оне под којима су се борили 14 пук III позива и његова батерија на Св. Николи. Пре свега, они су се налазили много ближе Пироту него ови други, те их је командант армије могао много брже потпомоћи свежим трупама, а ослањали су се колико-толико и на суседне трупе које су држале Големи Стол (Лужнички Стол), те се нису осећали у толикој мери усамљени као они на Св. Николи. Али, што је најглавније, они су имали на расположењу, мало подаље иза границе, врло јаке положаје које су могли до максимума да удесе за упорну одбрану. То су били Тумба и Таламбас, на двема паралелним косама с обе стране реке Тегошнице, који су се могли узајамно потпомагати артиљериском ватром. Те су две тачке биле тако добро утврђене да су им стрељачки ровови били покривени настрешницама, услед чега је овај пук, у дво-

дневним, врло јаким борбама, имао несразмерно мали број губитака.

Кад је 6-ог отпочео бугарски напад, пук је био у оваквом распореду: 4 батаљон на В. Самару испред

Скица бр. 30 — Бој код Пирота и Дашчаног Кладенца 7 јула

Тумбе, односно између ње и Дашчаног Кладенца, 2 батаљон на Црном Врху испред Таламбаса, а 1-ви и 3-ти са батеријом на Тумби. Оба предња батаљона, које су напала по два бугарска батаљона, потпомагана ватром две-три батерије, била су после дуже борбе потиснута ка главним положајима, те се сад борба пренела на Тумбу, према којој су се развила четири бугарска батаљона, и Таламбас, који је према себи имао развијена два батаљона, која су пре тога нападала на Црни Врх. Борба је била врло јака. Бугари су и овог и следећег дана више пута полазили на јуриш, али су увек били одбијени ватром из „берданки“ храбрих трећепозиваца и добро управљаном ватром Дебанжове батерије. Ова је батерија, иако је непрекидно била обасипана далеко надмоћнијом ватром бугарске брзометне артиљерије, увек стизала да помогне пешацима, тукући фронталном ватром терен испред ровова на Тумби и бочном ватром терен испред Таламбаса. Али је, другог дана предвече, борба најзад малаксала и Бугари су се, повинујући се добивеном наређењу генерала Ратка Димитријева, почели повлачити ка В. Самиру и Црном Врху, одакле су сутрадан, 8-ог, отступили ка Трну, пошто су на њима оставили по једну заштитницу.

Једног критичног момента, у току 7-ог, командант пука, мајор Јован-Ване Цветковић, који је у пуној мери заслужио да му име остане забележено у историји, затражио је од команданта армије да му пошаље појачања. Али му је овај, узнемирен још више борбом која се у исто време водила и испред Пирота и код Калне, одговорио да на појачања уопште не може рачунати, упозоравајући га да се његов пук, на онако јаком и солидно утврђеном положају, може и сам бранити. Чак ни предвече, кад је примио лажан извештај од мештана да се 3 пук сав разбежао, а пошто је био обузет великом бригом због настале кризе на његовом левом боку, који је тог момента за њега био опаснији, командант II армије није смео упутити за поновно затварање дотичног правца ништа из резерве, која му је, по одласку најпре једног, а потом и другог батаљона 15 пукова за Базовички врх, у позадини Калне,

износила свега два батаљона. Тада је од Врховне команде затражио да се она за ово постара. Услед тога је стигло наређење о транспортуовању два батаљона 11 пука II позива и 3 дринске польске батерије из Скопља за Грделицу, о коме је раније на једном месту већ било говора.

З пук III позива је на крају ипак испливао из опасне кризе, али, свакако, не би могао испливати да је против њега била управљена сва снага на левом крилу бугарске 3 армије, сасрећене код Трна у јачини од три и по пука. Ни утврђени положај Тумбе — Таламбас не би му много вредео, ако би му овако јак непријатељ загрозио обиласком преко Орловца југо-западно од Тумбе. Утолико се јаче и истиче факат да је и ово крило, истина у мањој мери него оно на Св. Николи, било од стране комandanта II армије пренебрегнуто. А све то услед тога што је он сву своју пажњу сасредио на што боље организовање непосредне одбране Пирота и што се прекомерно запослио око њеног детаљисања и централизације у управљању њеним гломазним и компликованим механизмом. Налаžeћи да му армија није довољно јака да би могла једновремено бранити и Пирот и заобилазне правце преко Дашчаног Кладенца и удаљеног Св. Николе, он се, дакле, сав посветио одбрани Пирота, очекујући да ће се, у случају опасности, Врховна команда постарати за одбрану тих места. Тиме је усвојио тактику која би се, с обзиром на то што је био у питању овај даровит, ванредно способан и, уистини, славан војсковођа, могла прутумачити само као неки пркос због неусвајања његових предлога од стране Врховне команде.

У духу наведеног, он је главну одбранбену линију избацјо испред старих утврђења која му својом близином нису пружала довољно гаранције за безбедност Пирота, и организовао је на линији Басарски Камен — Велико Село — М. Јовановац — Црни Врх — Големи Стол. Та линија, која је због своје велике ширине (готово 20 км) прогутала много трупа, изазвала је поделу на отсеке којима је управљао лично он, и условљавала да резерва од два пешадиска пука (14 и 15) буде посвећена само њој. Због тога су, кад се указала потреба

да се разбијеном 14 пуку III позива на Св. Николи пошаљу појачања, за ову сврху са једног отсека предње линије била извучена она два допунска батаљона, која су се прва ангажовала на калнским положајима. Из истог разлога је, и поред тога што је било очигледно да су они исувише слаби за велики задатак који се пред њима отварао, и наступило оно дуго оклевавање са одашиљањем 14 пука који је кренуо из Пирота тек 6-ог у 19 часова, што ће рећи, на крају другог дана по паду Св. Николе. Додуше, у току 7-ог, док су још трајале борбе на положајима испред Пирота, била су, ради организовања прихватне линије Бабина Глава — Базовички врх — Граниково, упућена из резерве и два батаљона 15 пука. Али је то било у моменту кад се већ почело увиђати да се тамо, по неумољивој логици догађаја, тежиште целокупне ситуације све више преноси у захват II армије.

Међутим, ослоне тачке ове истурене главне одбранбене линије биле су савршено изабране, а њихова организација за узајамно потпомагање ватром била је такође савршено изведена. Услед тога су три-четири бугарска пука, колико их је учествовало у нападу 7-ог, од пет, колико их је свега било на целом фронту према Пироту, успели само да потисну српске предње делове са граничне линије и добију нешто мало у терену. Међутим, напад на главну одбранбену линију тек им је претстојао, али до њега није дошло, пошто су даљу офанзиву морали обуставити по наређењу генерала Ратка Димитријева.

У резимеу свега изложеног могао би се извести закључак да је у овој прилици, кад је требало бранити три оделита концентрична правца евентуалног наступања непријатељевог, целокупан одбранбени систем морао бити еластичнији, не везујући се искључиво за непосредну одбрану Пирота. А то би се могло постићи: 1) ако би се, ради економисања снага, непосредна одбрана Пирота свела на што ужи фронт поседањем линије Црни Врх (тт 1151) — Божурато — Големи Стол и поверила једном команданту, специјално команданту пиротских утврђења; 2) ако би се дало мало више чврстине одреду на Тумби и Таламбасу прида-

вањем једне пољске брзометне батерије; 3) ако би се снагом, довољном за први мах, посела линија Дренова Глава — калнски положаји; и 4) ако би се формирала што јача покретна резерва и поставила тако да може брзо притицати у помоћ свакој угроженој групи.

За непосредну одбрану Пирота на означеном линији била би довољна снага коју би сачињавали три пешадиска пука III, један пешадиски пук I позива, све присутне хаубичке и Дебанжове батерије и један пољски брзометни артиљериски дивизион. На линији, пак, Дренова Глава — калнски положаји требало је, ради прве предохране, имати један пешадиски пук I позива, 14 пешадиски пук III позива чији би предњи делови осматрали цео предтерен до Св. Николе, две пољске брзометне батерије и једну Дебанжову, управо ону која је била на Св. Николи. По том би се прорачуну добила резерва у јачини од два пешадиска пука I позива и једног пољског брзометног артиљериског дивизиона под командом њиховог комandanта дивизије, која би се, не слабећи одбрану Пирота, такође могла 7-ог употребити код Калне, где би се на тај начин слегла четири пешадиска пука са шест батерија. А то би била снага која би на тамошњим, изразније утврђеним, положајима свакако била у стању да спасе ситуацију, а армиском штабу да уштеди панику која је изазвала скидање Дринске и Шумадиске дивизије I позива са Брегалничког фронта у најкритичнијем тренутку по бугарску 4 армију.

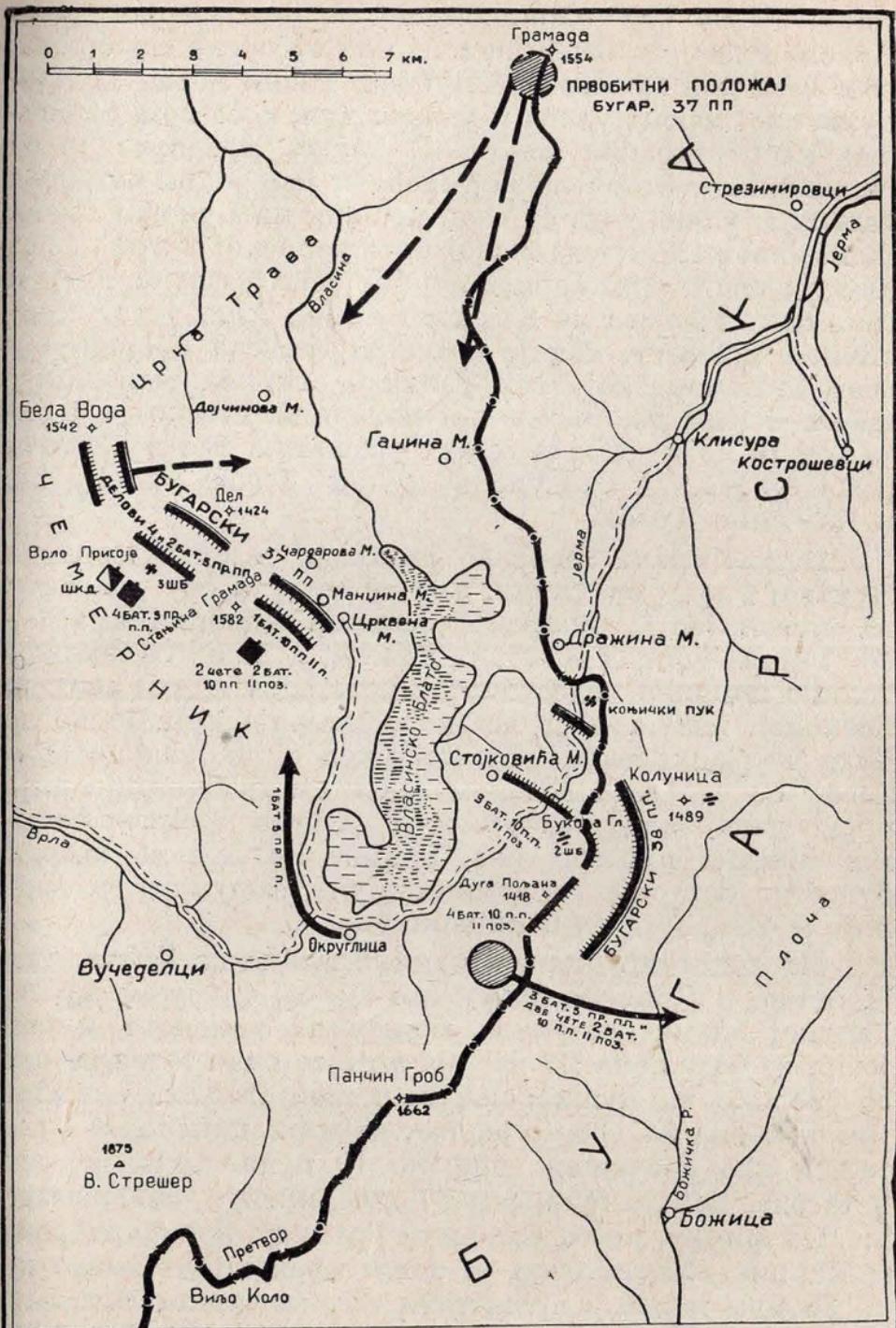
Најзад, на фронту пред Пиротом није 8 јула било никаквих догађаја, сем што су се српске трупе старате да поврате изгубљене тачке дуж граничне линије, после чега је завладало затишје које је трајало до kraja rata. Опасности за Пирот више није било, услед чега су, по наређењу Врховне команде, 12-ог послати из Пирота брзометни хаубички дивизион 12 см за Велес у помоћ III армији и брзометна хаубичка батерија 15 см за Куманово. Међутим, Дебанжова батерија је, 8-ог, својом бочном ватром на Тумби, заплашила једну бугарску коњичку бригаду која је хтела да се поред Орловца пребаца на српско земљиште те се, не испунивши свој задатак, вратила натраг. Један њен еска-

дрон са једним митраљезом који је претходног дана, за време најжешћих борби на Тумби и Власини, промакао преко границе и дошао на вис изнад железничке станице Предејане, одакле су га отерили српски трећепозивци, још се тада налазио на српском земљишту.

З пешадиском пуку III позива стигла су 10-ог обећана појачања: два батаљона 11 пука II позива и 3 дринска батерија, тако да су 12-ог сви заједно кренули у напад да би повратили изгубљени В. Самар и Црни Врх. Али, непријатељ је дотле већ био напустио ове две тачке, те је и овде завладало затишје које је трајало до краја рата.

б. — *Борбе на Власини* (скица 31). — Ешелони Шумадиске дивизије II позива почели су ноћу 5/6 јула да пристижу у Владичин Хан где их је чекало наређење Врховне команде да одмах крену на Власину. Најпре су приспели 2 и 3 батаљон 10 пука и они су још исте ноћи у 2 часа кренули из Владичиног Хана, што им је омогућило да на време подупру 2 батаљон 1 пешадиског пука III позива, који је дотле сам осигуравао Власину. Наиме, 3-ћи је похитао да прихвати борбу коју су већ отпочели, потпомогнути ватром једне батерије са Колунице, предњи делови бугарског 38 пешадиског пука нападом на једну чету трећепозиваца која је држала Букову Главу, тј. гранични вис код саме Попове Мале. Тако се у подне развио тај батаљон поред Букове Главе под најжешћом артиљериском ватром са Колунице, док су две чете 2 батаљона поселе Панчин Гроб (к. 1662 — Јасле) на граничном гребену између Букове Главе и Виљог Кола, где се налазила једна чета из батаљона III позива. Мало доцније су друге две чете овог батаљона и једна чета из батаљона III позива отишли на супротну страну Власинског Блата, да би обезбедиле прилаз ка планини Чемернику (к 1592) према бугарском 37 пешадиском пуку који се налазио на Грамади (к 1154), граничном вису северно од Букове Главе, са слабим предњим деловима већ пребаченим на леву страну реке Власине.

Око 16 часова кренуо је са Колунице у напад на Букову Главу цео бугарски 38 пук. Око 17 часова ра-

звила су се код царинарнице, спрам северног дела Букове Главе, за борбу пешке, три бугарска ескадрона, због чега је 3 батаљон на Буковој Глави морао да продужи свој фронт улево и уназад дуж коse коja сe спушта ка Стојковића Мали. И најзад, предвече је од царинарнице отпочела дејствовати још једна бугарска батерија, услед чега су сада пешаци на Буковој Глави били изложени и унакрсној артиљериској ватри, а без помоћи своје артиљерије која је још била на путу и није било изгледа да ће скоро стићи. Али, у том критичном моменту, кад је и непријатељска пешадија у свом даљем развоју већ увек открила тенденцију да их својим левим крилом наткрили, стигао је 4 батаљон 10 пука који се одмах развио на Дугој Пољани (к 1418), јужном продужењу Букове Главе, између ове и Панчиног Гроба.

Падом мрака борба се утишала, те су пешаци на Буковој Глави одахнули, али су морали сву ноћ бити на опрези, јер је бугарска пешадија заноћила на 500—600 метара испред њихових ровова. А да би се коликотолико попунио недостатак у артиљерији, код њих је преконоћ извучена Дебанжова батерија која је дотле била на прихватном положају код с. Округлице (Ханова). Са својом воловском запрегом та батерија није преко дана била у могућности да брзо превали подужи брисани простор иза Букове Главе под ватром бугарске батерије са доминирајуће Колунице, а доцније и оне друге од царинарнице.

На супротној, пак, страни Власинског Блата, код Манџине и Црквене Мале, где су се, фронтом према Гациној Мали, поставиле придошле три чете и још једна из батаљона III позива која се овде затекла, све се сводило на пушкарање са непријатељским слабијим одељењима. Овамо је, 7-ог изјутра, приспео и 1 батаљон као последњи ешелон 10 пука, који је око 9 часова, кад је бугарски 37 пук кренуо са Грамаде ка Чемернику, посео Станајину Грамаду, иза Чардарове и Манџине Мале. Овај је дотле свакако очекивао да ће 38 пук и њему прокрчти пут котлином Власине, па кад је видео да његов напад на Букову Главу не успева, најзад се овако позно решио да удари на Че-

мерник. Али није имао артиљерије пошто је, ван сваке сумње, њему припадала она батерија која се претходног дана предвече појавила код царинарнице према Буковој Глави.

Међутим, на Буковој Глави и Дугој Польани борба је, још од раног јутра тог другог дана, настављена са несмањеном жестином. Дебанжова батерија која је била способна само за непосредно гађање са гребена и чије је место, при сваком опаљењу, одавао густ дим од црног барута, била је доста брзо ућуткана. Услед тога су трупе на Буковој Глави опет остале без артиљеријске подршке и под унакрсном ватром бугарских двеју брзометних батерија од које су трпеле силне губитке.

Најзад, око 9 часова, баш кад је бугарски 37 пук кренуо са Грамаде ка Чемернику, почели су пристизати код с. Округлице нови ешелони. Тада су приспeli коњички дивизион и 2 и 3 батаљон 5 прекобројног пука, а убрзо затим и 2 пољска батерија. У 11.30 приспeli су 1-ви и једна чета 4 батаљона из истог пука, као и 3 пољска батерија, а по подне и остатак овог батаљона као последњи ешелон борачких јединица Шумадиске дивизије II позива. Од првих приспелих ешелона, 2 батаљон је већ у 9.15 био упућен ка Врлом Присоју на Чемернику, куда се око 11 часова упутио и коњички дивизион, а у 11.30, одмах по свом доласку код с. Округлице, још и 3 батерија. Но, пре тога је 2 батерија, чим је стигла код с. Округлице, била послата на Букову Главу где је, на велику радост тамошњих пешака, успела да се у подне под унакрсном артиљеријском ватром постави за дејство. Код Округлице је остао 3 батаљон, док се не види где ће бити најкорисније употребљен, па је око 11 часова, кад се ситуација на Буковој Глави и Дугој Польани почела погоршавати, упућен ка Дугој Польани. Тако исто је и 1 батаљон са четом 4 батаљона, кад је, убрзо по одласку 3 батаљона, приспео код с. Округлице, и ту био задржан, па је око 16 часова, кад се увидело да је криза на овим двема тачкама преbroђена и да је почела грозити велика опасност Чемернику, упућен ка овоме, куда је за њим пошао и остатак 4 батаљона одмах по свом доласку код с. Округлице.

Дивизиски штаб, безразложно задржан у Зајечару до одласка и последњег његовог пука, још је био на путу те је, уместо њега, борбом на целој Власини управљао командант 10 пука, пуковник Милован Плазина. А кад је око подне овог дана стигао код с. Округлице командант артиљериског дивизиона, пуковник Аћим Аћимовић, њих двојица су поделили отсеке. Плазина је задржао за себе отсек Букова Глава — Дуга Пољана, док је Аћимовић примио отсек на Чемернику.

По доласку 3 батаљона 5 прекобројног пука иза Дуге Пољане, овој су биле привучене ближе и две деташоване чете 2 батаљона 10 пука које су дотле на Панчином Гробу осигуравале десни бок осталих својих трупа. Око 17 часова је њихових шест чета извршило, са граничног гребена јужно од Дуге Пољане, испад преко Божичке Реке ка с. Колуници. Додуше, тамо их је зауставила ватра придошлих делова из резерве бугарског 38 пука, али су оне успеле бар да паралишу напад тог пука на Дугу Пољану и Букову Главу. Сад нам још остаје да видимо како су се развијали догађаји на Чемернику, односно на правцу наступања бугарског 37 пука.

Овај је пук од Грамаде наступао у две колоне. Једна му је колона ишла преко Гацине Мале ка Станиној Грамади, на којој ју је дочекао 1 батаљон 10 пука и иза које су се повукле две чете 2 батаљона из истог пука са положаја између Манцине и Црквене Мале. Друга колона је, пак, била управљена преко Дојчинове Мале и Дела (к 1424) ка Врлом Присоју, што ће рећи, у правцу левог бока овог српског батаљона. Али је у најкритичнијем тренутку, а то је било у 12.40, на Врло Присоје стигао 2 батаљон 5 прекобројног пука који се одмах развио и успео да задржи наступање Бугара на даљини од 5—600 метара. За овим је батаљоном приспео и свио се иза Врлог Присоја коњички дивизион који се, кад је око 15 часова загрозила опасност и Белој Води на њиховом левом боку, развио на овом положају за пешадиску борбу најпре са једним, а потом и са другим ескадроном и митраљеским одељењем, те је и он својом ватром зау-

ставио наступање читавог једног батаљона на близком отстојању.

Овом коњичком дивизиону нарочито је сметала коса ватра једне непријатељске чете која је успела да му обухвати лево крило. Стога, кад му је око 16 часова стигла у помоћ једна чета 2 батаљона са Врлог Присоја, један се његов ескадрон извукао из пешадиске борбе и појахао коње па је, направивши заобилазан покрет, пошао на јуриш у десни бок те непријатељске чете и натерао је да се повуче за нешто уназад. У том је приспела још једна чета са Врлог Присоја, па се цео дивизион, одигравши сјајно своју улогу, прикупио иза Врлог Присоја где је затекао тек приспели 1 батаљон 5 прекобројног пука и, на положају, 3 пољску батерију која је одмах отпочела својом ватром да туче непријатељску пешадију на Белој Води и Делу. Пешадија на Белој Води била је њеном ватром поколебана те су, кад су предвече тамо стigli једна чета 1 батаљона и митраљеско одељење, све три чете прешле у наступање и нагнале је на повлачење ка Делу, чиме је завршена и ова интересантна борба на Чемернику.

Преконоћ су се оба бугарска пука повукла ка Грамади и Колуници, не извршивши свој задатак. Сутрадан, 8-ог, једна чета из 5 прекобројног пука кренула је да ликвидира онај бугарски ескадрон и митраљеско одељење који су се још налазили на српском земљишту између Предејана и границе. У згодно изабраној заседи она их је сачекала баш кад су се враћали ка границама, којом приликом је готово сав ескадрон био уништен, док је митраљез са послугом и товарним коњима био заплењен.

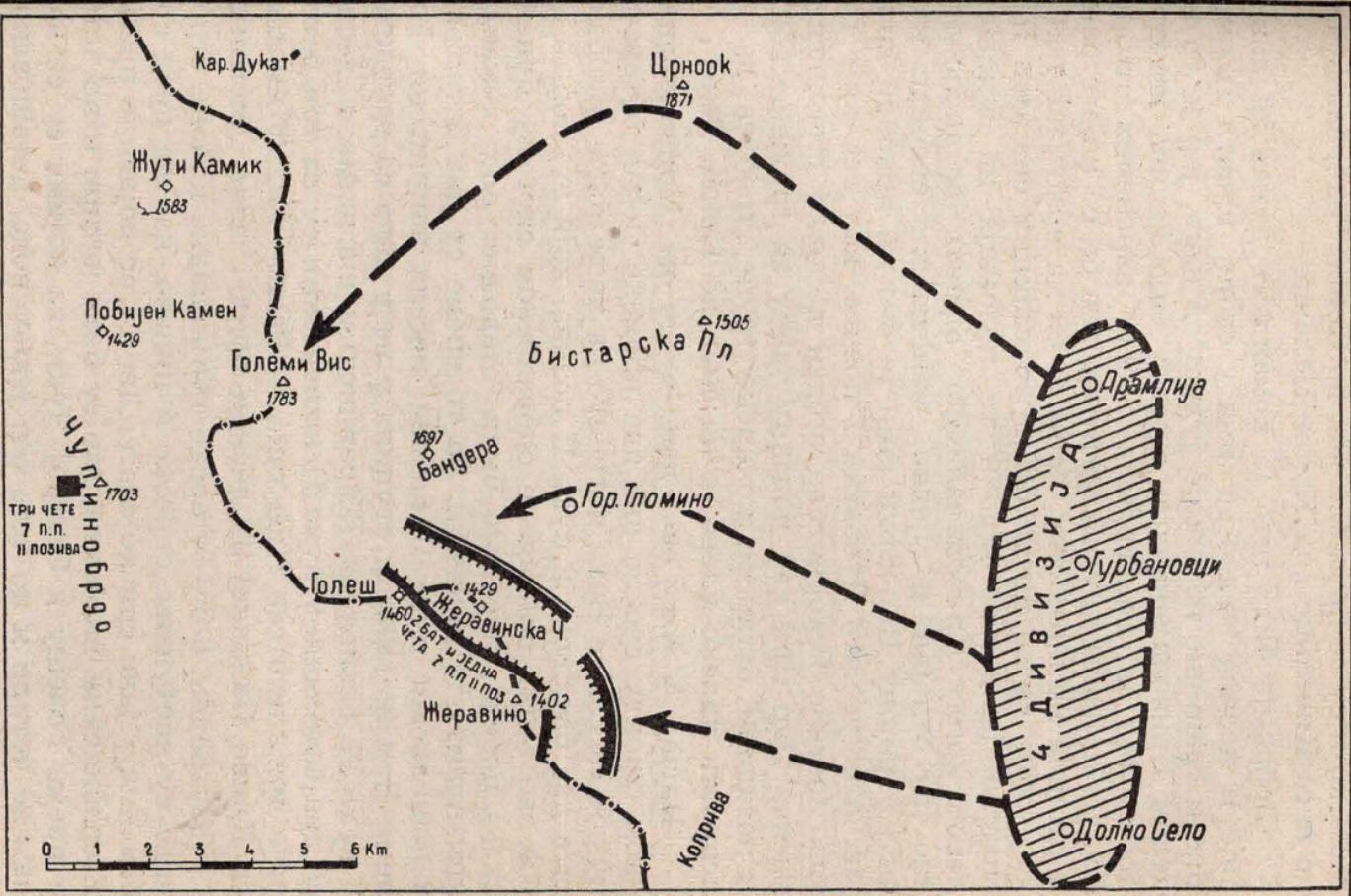
У току 9 јула Бугари су и са Грамаде и са Колунице отступили ка Трну, те су увече ове две тачке посели по један батаљон из 5 прекобројног и 10 пука, а сем тога су две чете 10 пука заузеле Голему Букву код царинарнице и успоставиле везу са оним на Чемернику. Дивизија није била довољно снажна за гоњење, јер је у свом саставу имала свега два пешадиска пука и две брзометне батерије, док су јој упућени у помоћ 10 пук I позива и 9 моравска пољска бате-

рија тек почели у току овог дана да пристижу делом код с. Округлице, а делом у Владичин Хан. Следећег дана, 10-ог изјутра, кренули су: 10 пук II позива на Колуницу, а 5 прекобројни на Грамаду, рачунајући да ће, по прикупљању 10 пука I позива и 9 моравске пољске батерије код Црквене Мале, дивизија прећи у наступање ка Трну. Али је тог јутра из Врховне команде стигло једно наређење које је из основа пореметило планове команданта дивизије, а о коме ће бити говора доцније, пошто будемо описали догађаје који су се до тог момента одиграли на Кривопаланачком фронту.

3. Велика демонстрација бугарске 5 армије на Кривопаланачком фронту: бојеви на Чупином Брду и Ретким Букима

(Скица бр. 32—35)

5 јула увече бугарске две бригаде, намењене за напад у правцу истакнутог левог крила и бока развучене Дунавске дивизије II позива, прикупиле су се на просторији Долно Село — Гурбановци — Арамлија. Управо, тамо су се сада налазили: 1 бригада 4 дивизије, 45 и 71 пешадиски пук из 12 дивизије и 6 коњички пук. Намера је била да сва ова импозантна снага одједном крене у освајање Црноока, Побијеног Камена, Големог Виса, Голеша и Жеравинских висова, где се, по замисли Бугара, налазила читава једна српска дивизија. А уствари, у тој су се зони налазили свега два батаљона и једна чета 7 пешадиског пука II позива, развучени на несразмерно великом фронту од Големог Виса до Жеравинских висова, а северно од њих, на линији Црна Река — Жути Камик, Дунавски дивизиски коњички дивизион II позива. Свима овим разбацаним деловима имале су да послуже за потпору три чете из истога пука, постављене на Чупином Брду, док је, међутим, општа резерва Дунавске дивизије II позива од три батаљона била распоређена чак на Трајковој Падини. Она је била намењена поглавито за потпомагање одбране на другим двама отсе-

Скица бр. 32 — Наступање маневарске групе бугарске 5 армије на Кривопаланачком фронту 6 и 7 јула

цима који су се пружали чак до Криве Реке, закључно до виса Киселице код Криве Паланке.

Добро је било што је командант Дунавске дивизије II позива жељео да има у својој власти Големи Вис и граничне положаје јужно од њега, јер је то на целом Кривопаланачком фронту била једина погодна просторија за маневровање обеју зарађених страна. Иначе, на свим другим местима, ако би се која страна и решила на офанзиву, наишла би на врло јаке положаје који су се могли бранити слабијим снагама. Неопходно је, dakле, било и те положаје на крајњем левом крилу Кривопаланачког фронта организовати као јак отпорни и, уједно, маневарски ослонац као онај у рејону Цар Врха који је био по природи врло јак. Али је зато Дунавска I позива, кад већ није готово нимало искористила згодан положај планинског масива Цар Врх као полазну тачку за гроџење боку и позадини бугарске кочанске групе, требала да се испружи далеко улево, а не само до Криве Реке.

Најзад, у току овог дана су се на Кривопаланачком фронту десиле ове две промене: један бугарски пук је са Славе Врха потиснуо ка коси код с. Варовишта два батаљона 9 пука II позива, који су, пошто су обе ове тачке припадале одбранбеном систему Дунавске I позива, изразије били стављени под команду команданта те дивизије. За то време су два батаљона 8 пешадиског пука II позива посела напуштени Големи Врх (к 1193), и ступила у везу лево са деловима 7 пука II позива на Жеравинским висовима, а десно са два батаљона 9 пука II позива који су са три батерије држали отсек Киселица — Рашки Рид (6 км сев. од Криве Паланке) на десном крилу своје дивизије.

Сутрадан, 6-ог, бугарске три нападне колоне отпочеле су наступање опрезно и пипаво, као да пред собом имају јаке српске снаге. Две су се појавиле према Жеравинским висовима, где су биле четири и по чете, и према Голешу и Оштрој Чуки, на којима су се налазиле четири и по чете без једног вода, деташованог на Големом Вису, док је трећа стигла на Црноок, где није било српских снага.

Следећег дана, 7-ог, бугарска колона са Црнооком заузела је Големи Вис, пошто је са њега лако одбацила српску посаду од једног јединог вода. Командант Дунавске дивизије II позива, пак, мислећи да се на том правцу појавила нека слаба бугарска снага, послао је наређење команданту 7 пук да са две чете из своје резерве на Чупином Брду и једном са Голеша који није био тако јако нападнут, преотме овај изгубљени положај. Али, пошто се тамо налазила далеко јача бугарска снага, овај је покушај пропао услед чега су се сви остали, овако изманевровани, српски делови на граничном гребену, закључно са онима на Жеравинским висовима, морали најзад повући. Сви су се ови делови, заједно са још једним њиховим батаљоном, који је дотле био у дивизиској резерви на Трајковој Падини, до увече прикупили на Чупином Брду, које је такође било далеко и по страни од места где су се налазиле дивизиска резерва и остале трупе у саставу Дунавске дивизије II позива.

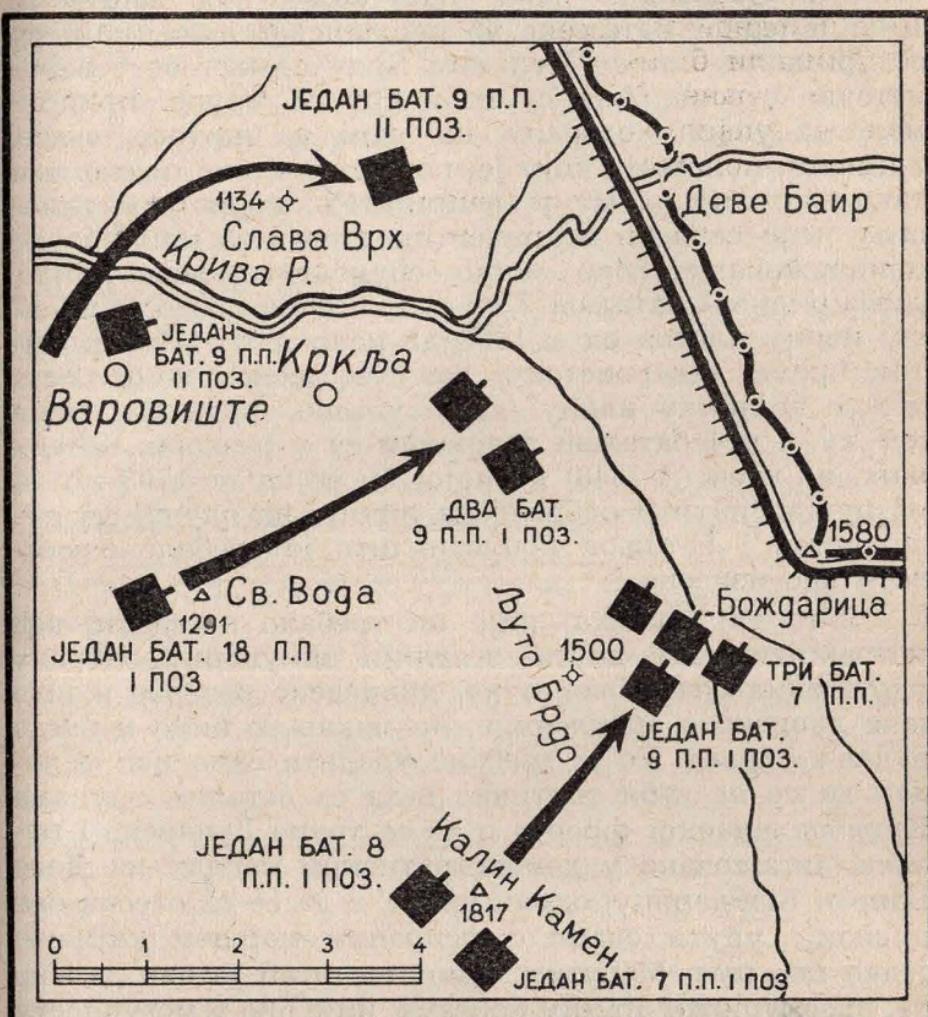
Услед овог великог поремећаја, командант дивизије је увече издао наређење двама батаљонима свог 8 пука на Големом Врху, да се и они повуку на позадње положаје. После тог повлачења један батаљон из овог пука остао је са две батерије на положају Гарваница, иза с. Дубровнице, а остала три су се са једном батеријом искутила на Трајковој Падини, на којој су имала да образују дивизиску резерву. Пет батерија је, према томе, и даље остало на линији Киселица — Гарваница, у духу непрекидног настојања армиског штаба да се Дунавска II позива, ради што ефикасније безбедности Цар Врха, на који, уосталом, Бугари нису смели нападати, држи што више приљубљена уз Дунавску I позива. А на изоловано Чупино Брдо, над којим су се сада гомилали густи облаци, послат је, по некој чудној пракси, свега један топ.

Међутим, да би се колико-толико олакшала ситуација на фронту опасно угрожене Дунавске II позива, овог дана је са сектора Дунавске I позива извршен један јачи демонстративан напад на линију Бождарица — Деве Баир, у коме је узело учешћа седам ба-

таљона. У 14 часова су кренули: 3 батаљона 7 и за њима један батаљон 9 пука I позива са Калин Камена ка Бождарици, два батаљона 9 пука I позива са Св. Воде у правцу Деве Баира, и један батаљон 9 пука II позива са косе Варовишта преко Славе Врха, коју је непријатељ напустио, такође ка Деве Баиру. Под врло јаком артиљериском ватром ови су батаљони дошли, и то: они са Калин Камена у подножје Бождарице, они са Св. Воде на косу код с. Кркље, а онај са косе Варовишта у висину ових других. Остале, пак, трупе ове дивизије заноћиле су у оваквом распореду: на коси Варовишта један батаљон 9 пука II позива, а на Св. Води један батаљон 18 пука са две пољске и једном хаубичком батеријом; на Калин Камену један батаљон 8 и три чете из разних батаљона 7 пука са једном пољском батеријом; на предњим положајима испред Калин Камена, као ближа потпора означеним нападним батаљонима, једна пољска батерија и два брдска топа, и на отсеку Цар Врх — к 2051 — к 1892 три батаљона 8-ог, три батаљона 18-ог, један батаљон 7 пука, две пољске батерије и два брдска топа, са по две истакнуте чете на Каменитој Чесми, Ретким Букима и Китки. Пет чета ове дивизије, четири из 9-ог и једне из 7 пука, још увек се, по извршеној смени на отсеку Дунавске дивизије II позива, налазило код ње у замену за два батаљона 9 пука II позива, затечена на коси Варовиште и Слави Врху у рејону Дунавске I позива.

Напад је настављен и 8-ог, којом се приликом није толико осећала непријатељска пешадиска ватра, колико артиљериска из пет пољских батерија, постављених јужно, и једне пољске и једне хаубичке батерије, постављених северно од Деве Баира. Брдских батерија ту није било, пошто су све биле придате нападној групи под командом команданта 4 дивизије за извођење започетог великог обухватног маневра на левом крилу Дунавске II позива. Два батаљона 9 пука I позива пребацила су се са косе код с. Кркље преко Криве Реке, наступајући и даље уз стрми нагиб граничног гребена у правцу прве карауле јужно од Деве Баира. Али су, баш као и батаљон 9 пука II који је

са њихове леве стране наступао са Славе Врха, били потпуно заустављени артиљериском ватром коју су трпели на свом левом боку. Због тога ни батаљони 7,

Скица бр. 33 — Демонстрације са фронта Дунавске дивизије I позива у правцу Деве Баира и Бождарице: ситуација 7. јула увече

праћени батаљоном 9 пук, са управљеним десним крилом свог борбеног поретка право на Бождарицу, такође нису могли иći даље. Напад је, дакле, заустављен, а циљ, ради кога су све ове трупе и биле упућене у ову вратоломну авантуру, није био постигнут.

Бугарске нападне трупе, ослобођене у току овог дана и присуства Дунавског дивизиског коњичког дивизиона на свом десном боку, извршиће прегруписање за сутрашње даље наступање, под заштитом 19-ог и једног батаљона 45 пешадиског пука, који су се примакли ближе Чупином Брду са његове североисточне стране. Али су се и српске трупе припремале за упорну одбрану на овом, за њихове снаге, дугачком положају који је, поврх тога, био постављен тако незгодно да му је непријатељ, користећи тамошњи испресецан и покрiven предтерен за прикривено приближавање, лако могао обухватити лево крило. Левокрилни 1 батаљон 7 пука II позива посеко је предњу ивицу платоа од к 1652 до испред тт 1703, фронтом према североистоку, док је деснокрилни, 2-ги, држао војничку ивицу* даље удесно, фронтом према истоку. 3 и 4 батаљон задржани су у резерви, позади њих, на коси (к 1548) ка којој би се од тт 1703 могла по нужди повити одбранбена линија на случај да левокрилни 1 батаљон попусти, што је требало очекивати као извесно.

Зато тај положај није ни требало поседати, већ потражити неки други, згоднији за упорну одбрану удружених снага овог пука, дивизиске резерве и што јаче дивизиске артиљерије, па макар то било и негде подаље уназад. То је требало урадити само под условом да се не губи тактичка веза са осталим трупама Кривопаланачког фронта и да се трупе Дунавске I позива, ангажоване у демонстративном нападу на Деве Баир и Бождарицу, одмах врате, а да се са отсека ове дивизије упути овамо форсираним маршем најмање један цео пук. Међутим, армиски штаб је био далеко те, преокутиран другим бригама, није био у могућности да на лицу места проучи ситуацију и обема дивизијама нареди ове радикалне мере. Уосталом, командант Дунавске II позива, генерал Михаило Рашић, и сам је био крив што се сада налазио у ситуацији из које ниуком случају не би могао испливати, ако би

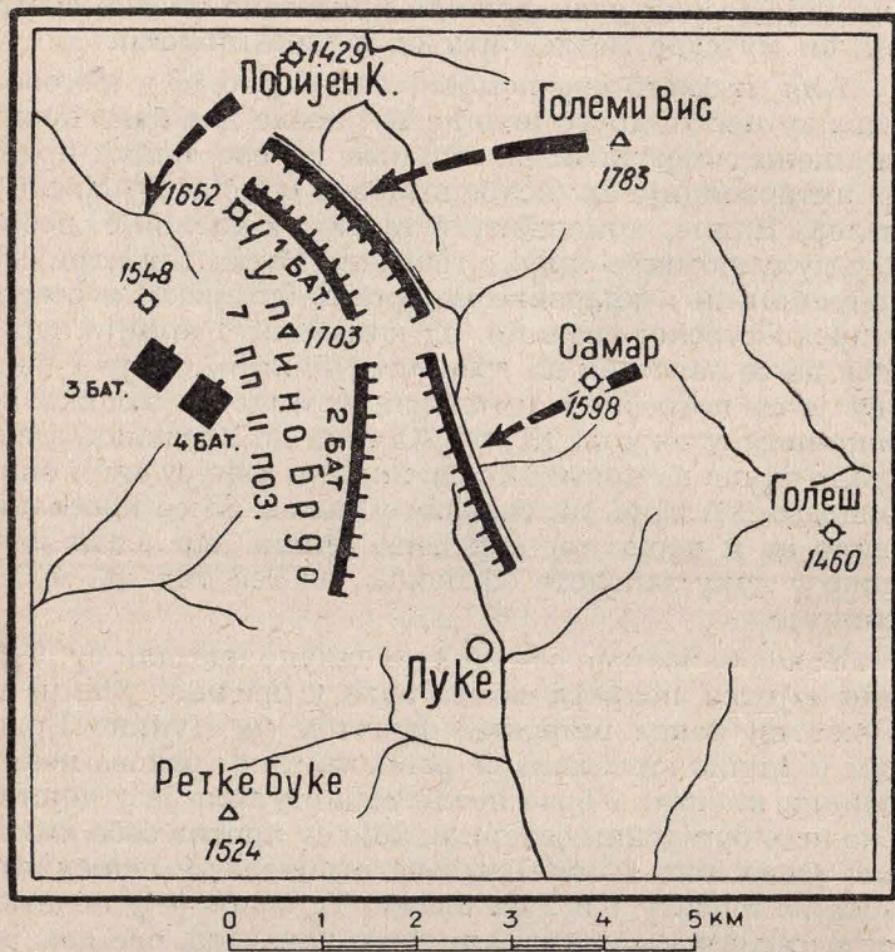
* Линија испред топографског гребена која нуди повољне услове за осматрање и ватreno дејство. — Прим. ред.

непријатељ са сва четири пука, колико их је било у његовој маневарској групи, до краја истрајао у започетој офанзиви. Баш на његово лично инсистирање и била је предузета ова јалова и штетна демонстрација која је још увек држала привезане знатне снаге, које би му сада могле бити од велике помоћи.

Али, наместо ове помоћи, наступило је у његовом незнанају нешто друго што ће му, после два дана нових искушења, омогућити да исплива из ове тешке кризе без интервенције армиског штаба и помоћи Дунавске I позива. Наиме, командант бугарске 4 дивизије добио је, у духу познате одлуке генерала Ратка Димитријева о обустављању офанзиве на српско-бугарској и старој бугарско-турској граници, од команданта армије наређење да се заустави на граничној линији. Своју 1 бригаду је са потребном артиљеријом имао да задржи на граничном отсеку од Жутог Камика до Зеравина, а све остale трупе да врати 12 дивизији из које су му и биле приоддате. Али је он, свакако у жељи да се прослави, решио да и преко тог наређења учини још један јачи напор у духу започете офанзиве, па тек онда да му се повинује.

Услед те његове самовољне одлуке настали су, 9-ог рано изјутра, покрети са два пука у предњој линији за обухватни напад широким фронтом на Чупино Брдо, који је лично на склапање размакнутих кракова неких великих клешта. Убрзо после тога ступило је у дејство неколико бугарских батерија, које су против себе имале само један топ, а око 7 часова отпочела је пешадиска борба на фронту 1 и 2 батаљона. Та борба је у почетку текла сасвим нормално, али само наизглед, све док једна бугарска колона, долазећи од Побијеног Камена и пробијајући се преко јаруга и кроз шуму, није заобишла лево крило левокрилног 1 батаљона на к 1652 и појавила се према коси (к 1548) на чијем су се задњем нагибу налазила два батаљона из пуковске резерве. Делови на к 1652 и у њеној непосредној близини, видећи да су тако угрожени на свом левом боку, повукли су се уназад и одјурили западним нагибом Чупиног Брда, у ком правцу су за њима пошли и бугарске трупе које су их дотле привезивале с фронта. Ове су потом

већим својим делом извршиле заокретање улево, избилие на гребен испред тт 1703 и спустиле се ка двема четама 1 батаљона које су још увек држале североисточни нагиб тог већ увекло начетог положаја. Занете

Скица бр. 34 — Бој на Чупином Брду 9 јула: почетна ситуација

борбом пред својим фронтом и не знајући шта се дешава с оне стране гребена и иза њих на гребену, ове две чете нису ни осетиле кад су им се Бугари примакли с леђа те се тако увукли у њихове редове. Све је то ишло нечујно и са невероватном брзином, тако да су те две чете биле заробљене пре но што је била успостављена нова одбранбена линија на к 1548 и тт 1703.

Отада је настала у пуном смислу речи неравна борба на делимично импровизованом фронту који је био преломљен под правим углом са теменом на тт 1703. Бугарске батерије, које су се већ примакле ближе, наставиле су својом убитачном ватром да припремају скори пад овог изолованог и погрешно изабраног положаја. Узалуд су на њему утрошене готове све резерве, рачунајући и један батаљон 8 пукова који је, после наведене кризе, приспео овамо из дивизиске резерве. Узалуд је капетан Завишић на тт 1703 чинио чуда од јунаштва са оним једним топом и узалуд је једна батерија са Ретких Бука тукла, по који пут и успешно, бочном ватром лево крило бугарског нападног поретка. Оно што се морало дододигти услед погрешне тактичке комбинације, најзад се и дододило. Око 15 часова су се све трупе на Чупином Брду почеле повлачити, неке у реду, а неке у нереду, а затим су отступиле ка Ретким Букима, где су их прихватила два батаљона 9 пукова који су дотле бити доведени са Киселице и косе с. Варовишта.

После тога су на Ретким Букима остала ова два батаљона 9 и батаљон 8 пукова са једним топом, али не оним који је био употребљен на Чупином Брду, пошто је он тамо и остао, и овога пута под командом капетана Завишића. Батаљони 7 пукова и батерија отишли су на Трајкову Падину где су се налазиле још две батерије, а два батаљона 8 пукова, која су била у дивизиској резерви на Трајковој Падини, пребацила су се на линију Страже (тт 1547) — Коњски Рид (к 1544), југоисточни део Ђерман Планине (Белине).

На тај начин се командант Дунавске дивизије II позива, сматрајући да са снагом коју је имао на расположењу, не би био у стању зауставити даље непријатељево надирање на једном положају, одлучио на узастопну одбрану по деловима, са положаја на положај, односно на одбрану, ешелонирану уназад на три узастопна прихватна положаја: најпре са три батаљона из 8 и 9 пукова на Ретким Букима, затим са три и по батаљона 7 пукова и три батерије на Трајковој Падини, и напослетку са свим расположивим трупама на линији Страже — Коњски Рид, коју су дотле имала да ospо-

собе за упорну одбрану тамошња два батаљона 8 пукова. У приликама у којима се он налазио, другог начина за добијање у времену није ни било све док му не стигне помоћ ма са које стране или док се не нареди опште повлачење са Кривопаланачког фронта. Ту му се, дакле, не би имало шта замерити сем што је и овом приликом много штедео артиљерију, те на Ретким Букима, исто као ни на Чупином Брду пре тога, није поставио ниједну батерију. Додуше, батерије са Трајкове Падине могле су колико-толико потпомагати тамошњу пешадију у одбијању напада бугарске пешадије, али је нису могле штитити од бугарске артиљерије.

Међутим, док се овако осетно погоршавала ситуација на фронту Дунавске дивизије II позива која је овим очајничким мерама спасавала и своју и отступницу Дунавске I, дотле је на фронту ове друге и даље настављена она јалова демонстрација у правцу Божда-рице и Деве Баира. И ко зна колико би она још трајала, да батаљони 9 пукова нису од стране бугарске артиљериске ватре били принуђени да се са падине граничног гребена повуку на косу код с. Кркље, што је изазвало и повлачење 7 и придатог му батаљона 9 пукова. Ови су се, пак, у повлачењу зауставили: један на коси испред Калин Камена, а три на самом Калин Камену, чиме је била завршена та демонстрација, те се бар сад могло послати нешто трупа у помоћ Дунавској II позива. Али је армиска команда, напротив, наредила команданту Дунавске I позива да своје трупе држи прикупљене, јер се тих дана, као што ћемо доцније видети, ситуација на супротној страни Осоговских Планина почела увеко погоршавати. Пропуштени моменти су и на тој страни почели да се свете, али не да би се добивена победа преобратаила у пораз, већ да би се бугарској 4 армији омогућило да пређе кризу и у сливу горњег дела Брегалнице припреми за понован отпор.

Не баш тако велики резултати ове краткотрајне бугарске офанзиве на Кривопаланачком фронту, који су тог истог дана настутили као непосредно продужење пређене узбудљиве кризе на српско-бугарској граници, успели су ипак да изазову нови велики поре-

мећај на српској страни. Сем упућивања једног одреда из састава Шумадиске II позива са Власине у правцу Босиљграда, о коме ће специјално бити говора у идућем поглављу, они су изазвали: хитно упућивање Шумадиске I позива са Овчег Поља ка Кривој Паланци и раније већ споменуто искрцавање Дринске I позива у Куманову и прикупљање код Страцина. Овај, пак, гест са Шумадиском I позива још би се и могао одобрити ако би се она, одмах по сузбијању Бугара са српске територије, употребила за покретање целог Кривопала-начког фронта у офанзиву са наслоном десног крила на Цар Врх и најјачим масирањем на његовом левом крилу. Али, што се тиче Дринске, за њу је била велика штета што је довођена иза овог, по доласку Шумадиске, трупама засићеног фронта, који би се, под условом рационалније употребе тих снага, могао и без ње снаћи у претстојећој бици. На сваки начин, кад већ обе нису отишле за Пирот ради грожења Софији заједно са Тимочком дивизијом I позива, боље би било да је Дринска била упућена на које друго место где би имала шире поље рада као, например, на Власину, о чијем ће великом стратегиском значају бити говора доцније.

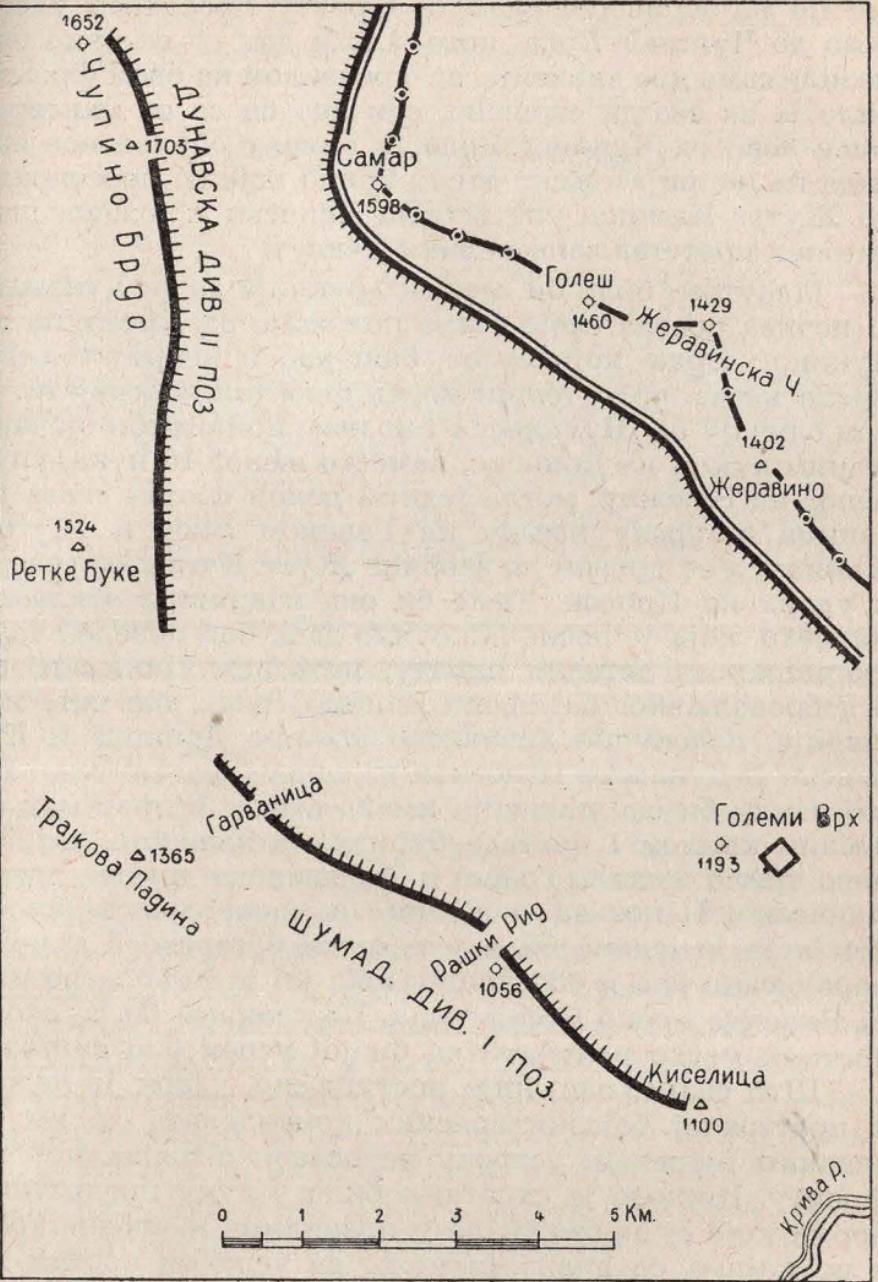
Сада, пак, пошто је самовольни нападни елан команданта бугарске 4 дивизије, који је на показани начин врло много допринео бугарској ствари, учинио своје, њему је, по категоричком захтеву одозго, претстојало да се постепено угаси. Да би маскирао претстојеће повлачење ка граничном гребену, овај је командант 10-ог упутио свој 45 пук са неколико батерија да нападне на Ретке Буке.

Потпомогнут јаком артиљериском ватром коју нису могле ублажити српске батерије са Трајкове Падине, напад је отпочео око 13 часова. Иако под јаком ватром српске пешадије и артиљерије са Трајкове Падине и усамљеног топа на нападнутом положају, Бугари су се ипак примакли српским рововима на врло близко отстојање. На положају су била развијена за борбу три батаљона, а у јеку борбе био им је, због једне моментане кризе, послат у помоћ са Трајкове Падине још један из 7 пукова и ојачао их са по једном својом четом.

Најзад је, предвече, код Бугара настало делимично повлачење. Није нам познато да ли је до тога дошло због јаке ватре српске пешадије или услед тога што се код њих сматрало да су испунили задатак, ради кога су овамо и били упућени. Узрок, свакако, није била ватра артиљерије, јер их она, овако јако примакнуте српским рововима, није смела тући чак са Трајкове Падине, из бојазни да не погоди и своју пешадију. Међутим, у том моменту је на једном месту код српских пешака, ошамућених непријатељском артиљеријском ватром, настала нека забуна, те се и борбени поредак почeo осипати уназад, све док се то делимично осипање, као под дејством какве заразе, није претворило у опште повлачење. На положају је ипак остало неколико чета, прикривених у својим рововима и на задњем нагибу положаја, док је бугарски 45 пук под заклоном мрака јурио, не ка Чупином Брду одакле је дошао, већ право ка Голешу. И тако се завршио велики обухватни маневар Бугара, започет са великим помпом, а који је на српској страни произвео толику узбуну.

Истог дана је Шумадиска дивизија I позива била на заморном маршу ка Кривој Паланци, где је стигла 11-ог и 12-ог и посела линију Киселица — Гарваница, где је сменила два батаљона и три батерије Дунавске II позива. За то време је Дунавска II запосела Ретке Буке и Чупино Брдо, са једним батаљоном иза широке и дубоке увале између Ретких Бука и Гарванице, имајући сада две пољске батерије на Ретким Букима и четири пољске и хаубичку на Чупином Брду. И тако је Шумадиска I, са својим млађим људством, комплетним старешинским кадром и високим еланом, стеченим у победама на Дренеку и Рајчанском Риду, заузела место које је требало бити резервисано за Дунавску II позива која је у сваком погледу била слабија и притом, у претрпљеним неуспесима, морално поколебана.

Тако укљештеној између других двеју дивизија и пред положајима о чијем освајању чисто фронталним нападом није могло бити ни говора, Шумадиској I позива је сада претстојало да своју маневарску способност и ударну снагу до kraja rata зароби у врло досадној позицијској рововској војни. А с обзиром и на то

Скица бр. 35 — Груписање снага у центру и на левом крилу српске I армије по доласку Шумадиске дивизије I позива

што се целокупан садашњи српски поредак од три дивизије на Кривопаланачком фронту простирао улево само до Чупиног Брда исто као и док су се тамо налазиле само две дивизије, са офанзивом на овом фронту било је за свагда свршено, сем ако би се за маневровање лево од Чупиног Брда, у смислу обухватног напада на непријатељско десно крило које се простирало до Жутог Камика, употребила Дринска I позива, што би опет претстављало велики луксуз.

Међутим, било би сасвим друкчије да је Дунавска II позива посела своје старе положаје од Киселице до Чупиног Брда који су се, баш као и непријатељски према њима, врло тешко могли фронтално освајати. У том случају би Шумадиска I позива, по потреби ојачана једним пуком из Дринске, наместо њеног 10 пука, упућеног на Власину, могла једним делом својих снага да занима бугарску посаду на Големом Вису и Жутом Камику, а са другим да заобиђе Жути Камик са севера и удари на Црноок. Тиме би она извршила обилазни маневар, који је после неколико дана био поверен тада формираном, летећем одреду, названом Пчињски, од 5 добровољачког батаљона Војводе Вука, две чете пешадије, целокупне дивизиске коњице Дринске и Дунавске I, Дунавске II позива и једног брдског топа. На тај начин би ова дивизија имала посла: у први мах са десним крилом 1 бригаде бугарске 4 дивизије, чије је лево крило држало Голеш и Жеравинске висове према Дунавској II позива, а доцније са ополченском бригадом која је једина била у резерви бугарске 5 армије, паралисане још и опасношћу која јој је тада загрозила са Власине преко Босиљграда. Под таквим би се околностима могло рачунати да би јој успех био сигуран.

Што овако, пак, није поступљено, узрок је лежао у претераној бојазни српских комandanата да им се оваквим ширењем устрани не ослаби отпорна моћ на фронту. Њихово је схватање било у духу предратних норми које су провејавале у правилима и уџбеницима, а по којима се дивизија може са успехом борити на фронту који није већи од 4—6 километара, а армија на онолико пута већем, колико је дивизија у њој. Те норме су промакле готово неокрњене у операцијама

минулог Првог балканског рата филмском брзином која није допустила да се испита максимална отпорна моћ модерног брзометног наоружања.

4. Босиљградска операција

(Скица бр. 36)

10 јула изјутра, кад су трупе у предњој линији Шумадиске дивизије II позива изашле да поседну линију Колуница — Грамада, команданту дивизије, пуковнику Милутину Мариновићу, стигло је из Врховне команде наређење: „Упутите одмах један пешадиски пук са једном батеријом преко села Божиће ка Босиљевом Граду.* Препоручите дотичном команданту потребну обазривост, са њим одржавајте јаку везу. Са остатком ваших трупа осигурати се што боље од стране Трна.“

Тај пук је, према томе, имао да продре прилично далеко у дубину непријатељске територије, а у правцу који је био у продужењу дивизиског фронта. Пук је, dakле, чим буде одмакао од Колунице на десном дивизиском крилу, имао да буде изложен бочним нападима, а кад се буде сасвим удаљио од дивизије, да страхује и за своју отступницу. Међутим, не би било препоручљиво да се дивизија, ради његове безбедности, примакне са преостала јој два пука што ближе Трну и тамо заметне борбу са тамошњим надмоћнијим бугарским трупама. Ово стога што би тиме могла довести у питање и безбедност веома кратког и врло осетљивог правца за долину Јужне Мораве који је она имала да чува по сваку цену. Једном речју, то што се од тог одреда тражило, била је права авантура, али оправдана, с обзиром на опасност која је услед пада Чупиног Брда, бар како је на српској страни изгледало, загрозила целом Кривопаланачком фронту.

Избор је пао на 10 пук II позива јер је он већ био на Колуници, а и зато што је командант дивизије имао

* Босиљград — Прим. ред.

највише вере у његовог команданта, пуковника Милован Плазину који је у скорањим борбама на Власини показао велику способност за самостално сналажење у свим опасним ситуацијама. У 16,20 тај је пук, пошто су га на Колуници смениле друге трупе, пошао са пријатом 2 пољском батеријом, у авантуру која ће и њега и њу покрити бесмртном славом. Он је одмаршовао гребеном қосе којим води пут за с. Божицу и даље клисуром између Миљевске и Глошке Планине, пошто је претходно упутио улево, преко Миљевске Планине, 3 батаљон 5 прекобројног пука који је још из времена кад су вођене борбе на Власини, остао у његовом саставу, у замену за његов 1 батаљон који се још увек налазио код 5 прекобројног пука. За њим се доцније и после узалудних покушаја да са главнином продужи кроз врлетну и тескобну клисуру, упутила и батерија, снабдевши се на лицу места са воловском запрегом.

Маршујући сву ноћ, пук је зором упао у Босиљград где је затекао на спавању и разјурио штаб и један део бугарског 6 коњичког пука, размештеног и по околним селима, који се овде затекао као бочно закриље 5 армије према Власини. После тога су се његова два батаљона распоредила на двема косама југоисточно и југозападно од Босиљграда, где су са једног удаљеног положаја почели да трпе ватру једне батерије из омањег одреда, у јачини једног батаљона, који је тамо стационирао као други ешелон бочног закриља 5 армије. Иначе, других важнијих догађаја у току овог дана није било, сем што је овамо хитало шест бугарских батаљона из различних пукова 5 армије са две батерије.

Ујутру, 12 јула, од приспелих бугарских батаљона, размештених на висовима источно од Божичке Реке, неколико се њих развило према коси југоисточно од Босиљграда где се налазио левокрилни батаљон 10 пукова. Остали су се, по завршеном рокирању ка североистоку, појавили према с. Извору, односно према 3 батаљону 5 прекобројног пука, који је, око 13 часова, са батеријом стигао на косу иза овог села. То се све десило уз садејство три батерије које својом концентричном ватром нису цело по подне дозволиле српској батерији да се постави на положају за дејство.

Борба је настављена и 13-ог, којом је приликом српска батерија јуначки одолевала далеко надмоћнијој ватри ових трију бугарских батерија, али, предвече, ипак није могла спречити делимично повлачење батаљона 5 прекобројног пука на пуковском левом крилу. Због тог колебања, а и због осетне закошености пуковског борбеног поретка, пуковник Плазина је увек наредио повлачење ка југоисточном делу Миљевске Планине иза с. Миљеваца и Грујинаца, односно ка високим испустима трију паралелних коса које се од ове планине пружају у југоисточном правцу. За ово је већ било крајње време, јер ће овамо пожурити поред нових појачања, јачине два батаљона и једне батерије, већ упућених из рејона 5 армије, и појачања из Трна, која су овај српски прекомерно истакнути одред лако могла напасти с леђа.

14 јула изјутра настала су одговарајућа померања и на бугарској страни, са очигледном тенденцијом наткриљавања, за први мах само левим крилом. Један батаљон и једна батерија упутили су се западно од Босиљграда ка Глошкој Планини која се налазила бочно према српском деснокрилном батаљону, на испусту косе одмах изнад Божичке Реке, као и према целој Миљевској Планини. Три батаљона су прошла кроз Босиљград и упутила се право на фронт тог испуста, односно тамошњег деснокрилног батаљона. Пет батаљона, пак, код којих су се налазиле и три батерије, прошло је кроз с. Киселицу и почело се развијати према другим двама испустима, односно према српском централном и левокрилном батаљону и батерији која је била код централног батаљона. Међутим, до пешадиске борбе никде није дошло, пошто су се батаљони, који су наступали кроз с. Киселицу, зауставили на 2 км испред српских ровова, а они преко Босиљграда још и даље. Али је зато артиљериска борба била врло жива, тако да је српска батерија на централном испусту више пута била приморавана да обустави ватру. Та неактивност код Бугара потицала је отуда што се очекивало да те бугарске трупе избију на Глошку Планину према десном и да пристигну појачања из Трна према левом

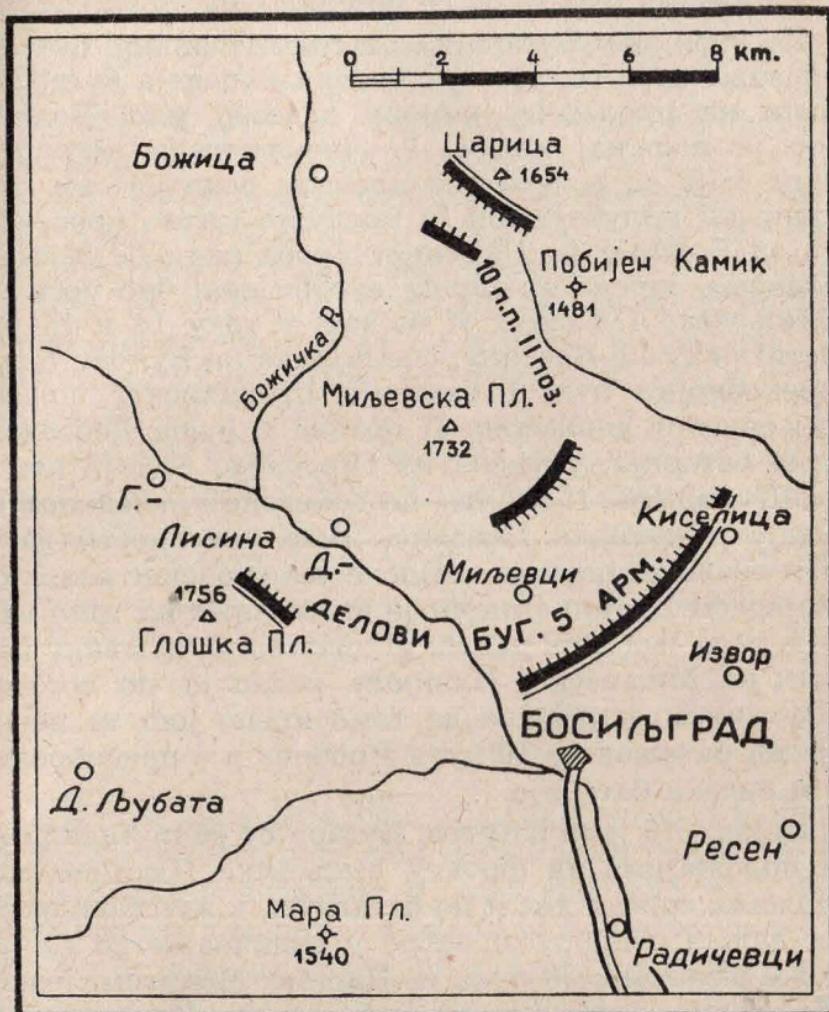
боку овог српског одреда, па да се тек онда приступи извођењу отсудног напада.

Моменат за тај отсудан напад наступио је сутрадан, 15. јула, кад је бугарска батерија отпочела дејствујати са Глошке Планине, а особито кад су један по један батаљон 38 пука, упућеног из Трна под заштитом једног батаљона који је био остављен према Равној Шиби и Плочи, односно према српским двема четама, које су биле истакнуте испред десног крила Шумадијске дивизије, почели да пристижу на Царицу, на левом боку целе Миљевске Планине. Тада су отпочеле врло јаке борбе на целом фронту 10 пука, а нарочито код деснокрилног батаљона који је, пошто је одбио напад управљен против њега, морао да се најзад, због бочне артиљериске ватре са Глошке Планине, извуче из стрељачких заклона и постави иза њих.

Али, и пре но што су батаљони бугарског 38 пука почели да стижу на Царицу, пуковник Плазина, раније обавештен о њиховом доласку, упутио је тамо батаљон из своје пуковске резерве, али су га Бугари предухитрили. На тај положај је пре овог његовог батаљона избио најпре један, па други и напослетку трећи од придолазећих бугарских батаљона, тако да су га они својом ватром зауставили на коси између Царице и Миљевске Планине. Нашавши се тако у очајном положају, пуковник Плазина је издао наређење о повлачењу свих батаљона предње линије ка највишем делу Миљевске Планине, а команданту дивизије послao је извештај са захтевом да му се или одобри напуштање ове планине или пошаљу појачања.

Повлачење је отпочело под заклоном мрака и као тесто густе магле која се са наступањем ноћи спустила на овој великој висини. Благодарећи тој магли, Бугари су се толико примакли левом боку левокрилног батаљона, да је његов командант, мајор Владислав Ђорђевић, скренувши у почетку тог покрета врло мало устрานу из бојазни да му која чета не залута, пао у њихове руке, те су га на лицу места ликвидирали као одмазду за своје побијене официре у Босиљграду.

Сада, пошто је овај српски одред опколило са три стране дванаест батаљона и четири батерије под командом начелника Штаба бугарске 5 армије, настаје одлучујућа и уједно најинтересантија и најлепша фаза

Скица бр. 36 — Босиљградска операција: ситуација 15 јула увече

Босиљградске операције, коју је онда цела Србија пратила са највећим интересовањем. Али, пре но што приступимо њеном описивању, потребно је да бачимо летимичан поглед уназад и наведемо шта се до тог вре-

мена догађало за његовим леђима, пошто је ту било и елемената који су били у тесној вези са оним што ће се сутрашњег дана, 16 јула, догодити на Миљевској Планини.

За леђима одреда су се догодиле ове промене:

По избијању Бугара на Глошку Планину, батаљон III позива, који се, због учесталих нападаја бугарских комита на пролазећу комору задесио у с. Божици, посео је положај код с. Г. Лисине ради затварања правца који са темена ове планине води ка том селу. Пионирски полубатаљон је предузео хитно просецање пута од Божице до Панчиног Гроба ради безбеднијег повлачења одреда за случај ако би овај био потиснут са Миљевске Планине. И најзад, у току 14 и 15 јула пристигли су на Власину, специјално на Букову Главу, 6 прекобројни пук, 1 батерија Шумадиског пољског артиљериског дивизиона II позива и једна Дебанжова брдска батерија, упућена из Призрена. Сад је командант Шумадиске II позива, по добивеном наведеном извештају пуковника Плазине, имао могућности да му упути тражена појачања. После телефонског разговора са војводом Путником који је инсистирао на томе да се одред, ради његових даљих комбинација, по сваку цену одржи на Миљевској Планини, издао је, по договору са Путником, наређење да тамо крене још те вечери по један батаљон из 10 пука I позива и 6 прекобројног, као и брдска батерија.

Најзад, 16 јула изјутра, Бугари су се примакли новим положајима на фронту Миљевске Планине, који су држали српска два и по батаљона, и зауставили се у зони даљне пешадиске ватре у очекивању да се јаче заложе батаљони 38 пука са Царице. Међутим, један и по батаљан, распоређен на коси између Царице и Миљевске Планине, 2 батерија која је била на самом темену ове планине и, у 7 часова изјутра, приспела брдска батерија која се поставила лево од 2-ге, нису дали Бугарима ни да мрдну. Ова последња, тј. 2 батерија, којом је вешто руководио њен јуначки командир, мајор Драгомир Ж. Стојановић, окретала је, и под најжешћом непријатељском артиљериском ватром, своје

топове према потреби, тукући у исто време више циљева. Сипајући готово једновремено ватру на све стране, успела је врло брзо да се отараси брдске батерије на Глошкој Планини, која јој је по свом бочном положају била најопаснија.

У подне су почела стизати оба батаљона, упућена са Власине, те их је пуковник Плазина, онако уморне, увео у борбу лево од оних шест чета, ангажованих према Царици. Убрзо потом је и једне и друге повео у напад и, благодарећи појачаној артиљериској ватри једног вода 9 моравске батерије, који је био овамо накнадно упућен са Власине, довео их је до јуришног отстојања. И најзад, бодрећи их својим неустрашивим личним примером, он их је кренуо на јуриш. Тим неодољивим налетом они су успели да одбаце Бугаре са Царице.

Батаљони бугарског 38 пука, одбачени са овог положаја, кад су измакли ван домаћаја пешадиске ватре, прикупили су се, свили у колону и отишли ка Трну. Затим је престала борба и на фронту Миљевске Планине, где се тамошњи бугарски батаљони следећих дана нису јављали ни да су живи.

5. Закључак

Краткотрајна бугарска офанзива на српско-бугарској граници, и то само она, управљена преко Св. Николе и Калне у позадину Пирота, повукла је Дринску и Шумадиску дивизију I позива са Брегалничког бојишта. То се десило одмах по повлачењу главне снаге бугарске 4 армије из околине Штипа, тј. баш кад је требало приступити паралелном гоњењу ка Царевом Селу ради пресецања њене отступнице на том месту. Њих две је најзад дефинитивно привукла овом фронту и краткотрајна офанзива на старој бугарско-турској граници, односно на Кривопаланачком фронту. Она је уједно изазвала и напред описану диверзију са Власине ка Босиљграду, која је бугарску 5 армију ослабила

за девет батаљона и четири батерије баш онда, кад је српска I армија била пред њом ојачана придолазећим двема дивизијама. Другим речима, то се десило баш кад је српска Врховна команда спонтано почињала да даје Кривопаланачком фронту првенство ради нове битке која је сад била на дневном реду. То би се првенство, у вези са оваквом употребом тих двеју дивизија, могло примити и као исправно, под условом да се, овако комплетирана и импозантна снага ове армије не злоупотреби у дефанзивне сврхе или у фронталном освајању врло јаких бугарских граничних положаја. Међутим, оно што је већ било урађено са Шумадиском дивизијом I позива, мирисало је и на једно и на друго.

ДЕО ЧЕТВРТИ

КОНАЧНА ЛИКВИДАЦИЈА ВИДИНСКОГ ВОЈИШТА У ВЕЗИ СА ИНВАЗИЈОМ РУМУНА, ЕВАКУАЦИЈА ЈЕДРЕНА ПРЕД НАВАЛОМ ТУРАКА И ПРОДИРАЊЕ РУМУНА КА СОФИЈИ

1

10 јула у 17 часова румунска влада је својом нотом саопштила бугарској влади да је издала налог својој војсци да упадне у Бугарску, а већ 13-ог је њена коњица прешла границу према Добруџи. Затим су се 14 јула слабији румунски делови, не наилазећи ни на какав отпор, пребацили преко Дунава код Гигена при ушћу Искра са његове источне стране и под њиховом заштитом подигнут је мост, преко кога су у току 15-ог прешли 4 корпус и 1 коњичка дивизија. Под заштитом овог корпуса, избаченог унапред до Староселаца на 20 км јужно од Гигена, и ове коњичке дивизије, истакнуте до Криве Баре на 20 км југозападно од Рахова, 16 јула су се пребацили преко моста 2 коњичка дивизија и 1 и 2 корпус. Ови су се корпуси 17-ог поравнали са 4-тим на линији Алтимир — Ставерци — Староселци, где су имали да сачекају пристизање још два корпуса и две резервне дивизије, који су се имали пребацити преко Дунава тек 20-ог, па да потом сви скупа продуже наступање ка Софији. Међутим, 1 коњичка дивизија, која је продужила даље, 18-ог је, између Фердинандова и Берковице, стигла бугарску 9 дивизију.

Ова бугарска дивизија је 16 јула, сутрадан по преласку Румуна преко Дунава код Гигена, кренула од

Чупрења, где је била сасрећена њена главнина, и од Кади Богаза и Св. Николе, где су јој се налазиле заштитнице, форсираним маршем ка Фердинандову. Намера јој је, према првобитном задатку, била да поседне прелазе преко Балкана, али је у путу добила наређење да не даје никакав отпор Румунима, већ да се од Берковице превезе железницом за Самоков, који се налазио у рејону 2 армије. Међутим, кад је била између Фердинандова и Берковице, њени су се пукови побунили, а 18 јула су се побуњеници предали румунској коњици, услед чега је она, са знатно смањеним пуковима, продужила даље за Берковицу. Одавде је затим, по једном новом наређењу, послала железницом за Ђустендил једну, од три пука формирану, бригаду која је, по искрцавању, имала да одмаршује сувим ка Цумани, у помоћ 2 армији. Са преостала три врло слаба пука упутила се усилјеним маршевима ка Софији, одакле је одмах била упућена на Самоков за операције против деснокрилних двеју грчких дивизија које су наступале долином Месте.

Сутрадан по њеном одласку са српско-бугарске границе, 3 прекобројни пук је посео превој Св. Николе, док су трупе Зајечарске одбране прешле границу испред Зајечара, па се онда 18 јула упутиле делом ка Видину, а делом ка Белоградчику. Колона, упућена на Белоградчик, и 3 прекобројни пук који је долазио од Св. Николе, напали су 21 јула ово место са две стране и принудили његову слабу посаду да се повуче делом ка Видину, а делом ка Лом Паланци, коју су потом разоружали Румуни. Иза тога је у Белоградчику остао као посада један српски пук Последње одбране, а 3 прекобројни пук је кренуо натраг за Пирот, док је остатак дотичне колоне Зајечарске одбране одмаршовао ка Видину, испред кога је, на удаљењу од 12 км, на ову чекала колона која је раније упућена на Видин. По извршеном сједињењу, обе су се колоне примакле ближе рововима бугарских ополченских трупа, остављених да бране ово изоловано место. Отада настаје опсада, слична оној из 1885/86 године.

Турска војска која је долазила од Чаталџе, под командом Енвер-паше, прешла је 15. јула границу Енос — Мидија код Муратлија, одакле су се бугарски слаби предњи делови повукли без борбе. Следећих дана је напредовала ка Једрену, не наилазећи никде на отпор, пошто се тамошња 2 бригада 10 бугарске дивизије стално повлачила испред ње, не испаливши ниједног метка. Затим су, 21. јула, пошто се ова бригада пребацила на стару бугарску територију, три турске коњичка пуковине стигле пред Једрене где су била дочекана ватром из топова које је узело неколико хиљада ополченца, решених да на своју руку бране град. Али су се преконоћ и ови ополченци повукли и 22-ог су у град ушли Турци, после чега су убрзо пала и остало места новоприсајдињене Тракије.

Енвер-паша није ишао даље, јер није имао намеру да суделује у рату као савезник Срба, Грка и Румуна, већ да у оној општој гужви поврати Турској бар ову изгубљену покрајину. А што се тиче 2 бригаде бугарске 10 дивизије, она је потом била превезена железницом преко Пловдива и Софије, такође у помоћ 2 армији.

И тако су се ка фронту према Грцима скупљали са два изгубљена војишта ова бригада и остаци 9 дивизије, чија ће укупна снага само унеколико моћи да ублажи постојећу велику несразмеру у јачини на грчко-бугарском фронту. Ако би ове снаге биле спретно употребљене против појединих изолованих колона грчке војске, на тамошњем планинском терену, оне би јој још и могле да приреде извесне непријатности на завршетку рата. Али ниуком случају не би биле у стању да произведу неки велики преокрет, који би се осетио и у зони српских армија, кад је румунска војска од пет корпуса, две резервне и две коњичке дивизије са севера, увек била загрозила незаштићеној бугарској престоници.

Наступајући у два правца: преко Берковице и преко Враце и Орханије, румунска се војска у току 24 и 25 јула зауставила са пешадијом на Етропољу и код Златице, а са коњицом код Саранџа и са њеним извиђачким деловима на 5 км источно од Софије. То је учинила по жељи немачког цара Виљема, коме се краљ Фердинанд за то обратио, и то под условом да се ускоро прекину непријатељства. У таквом положају ништа јој није стајало на путу да продужи наступање преко Софије, ако би се Бугари оглушили о тај услов и на Грке вршили јачи притисак чemu се ни цар Виљем не би противио, поред осталог и стога што је грчки краљ Константин био његов зет.

ДЕО ПЕТИ

ГЕНЕРАЛНА БИТКА НА ГРАНИЦИ МАКЕДОНИЈЕ

Глава прва

ГРУПИСАЊЕ СНАГА ЗА БИТКУ

1. На бугарској страни

После завршених заобилазних покрета 4 армије, ова се опет спојила са 5-ом тако да су сада могле дејствовати као једна целина, колико само да се одупру навали српске I и III армије. На офанзиву се онда није могло ни мислiti, јер се једном изгубљено самопоуздање тешко може повратити а једном испуштена иницијатива тешко се може поново преузети. Најмање је то било могуће баш сада услед већ започете офанзиве Румуна и панике која је завладала у освојеној и, мировним уговором, присаједињеној Тракији, а после извршеног упада турске војске у ту покрајину. Да би се тој двогубој новој инвазији стало на пут, било је потребно издвојити у ту сврху позамашан део снага ових двеју армија, што би неминовно изазвало повлачење и њихово и 2 армије уназад, како би биле ближе угроженој Софији. На ову је комбинацију, изгледа, помишљао Ратко Димитријев још 12 јула, кад је команду над 4 и 5 армијом објединио и поверио бившем главнокомандујућем целе бугарске војске, генералу Савову, и кад је свим трима издао директиву да се припремају за евентуално повлачење на бугарску територију. Али до тог повлачења није дошло, нити је ма шта предузимано да би се напредовање Румуна и

Турака зауставило, те су на тај начин ове три армије остале у том критичном моменту где су се и затекле. Према томе, положај 4 и 5 армије, и после преbroђене кризе код 4, остао је и даље неизвестан и донекле неприродан, с обзиром на то што им бокови, позадина и престоница, на коју су се насллањале и коју су имале да штите искључиво према српским двема армијама, нису били осигурани, и то не толико од Грка који су још били далеко, већ од Румуна, којима је био отворен пут ка Софији чији би пад, и за њих и за 2 армију, пошто су биле презаузете у борби са Србима и Грцима, значио праву катастрофу. Додуше, постојала је нада да ће се ова катастрофа, којој би уследила појава румунске војске и у непосредној позадини 4 и 5 армије, моћи дипломатским путем за неко време одложити. Али је било извесно да слаба и већ уврелико тучена 2 армија, ниkad јој стигну појачања, повучена са Видинског и Тракиског војишта, неће бити у стању да заустави напредовање Грка у правцу њиховог левог бока и позадине, а особито у правцу 4 армије чија је комуникациска линија полазила од Царевог Села које се налазило иза њеног левог крила, пошто јој ни центар, постављен испред тешкопролазног граничног гребена, ни десно крило, распоређено дуж тог гребена, нису имали удобне везе са позадином.

Једном речју, задржавање и њихове 2 армије на садашњим положајима звучало је као израз крајње нужде, нимало војничке, већ чисто политичке природе. Кад настану преговори за закључење мира, требало је Србима и Грцима, ривалима у Македонији, оставити што мање повода за постављање великих територијалних захтева на рачун Македоније. А ти преговори су се неминовно морали повести ускоро јер Румуни, који су ступили у рат са циљем да помогну Србима и Грцима, не би пристали на то да се њихово задржавање пред небрањеном Софијом, условљено искључиво политичким обзирима, отегне у недоглед.

Распоред 5 армије 16 јула, уочи битке, остао је углавном исти, изузев извесних мањих промена, на које ћемо се мало доцније нарочито осврнути. А што се тиче 4 армије, код ње, за ово неколико дана откако

се прикупила на својим новим положајима, није било промена, сем што је један пук (22) из њеног центра био враћен у састав 7 дивизије на левом крилу. Иначе, она је сада, бар што се тиче ширине додељеног јој фронта, била много боље груписана него у почетку Брегалничке битке. Пошто се налазила у збијенијем поретку, била је, и поред постојећих великих тактичких недостатака овог поретка, у могућности да се боље брани од српских напада па чак и да, као што ће се касније видети, унеколико помаже одбрану десног крила 2 армије, кад се буде поравнало са њом.

Један од главних недостатака њеног садашњег поретка састојао се у слабој вези са позадином, због чега је била у врло великој зависности од даљег напредовања грчке војске. Други је, пак, недостатак био тај што јој је лево крило било јако истакнуто и изложено нападима са две стране, са севера и запада, те је, према томе, имала да се бори на два фронта који су се на Преслапу пресецали под правим углом. Северни фронт јој је чинила Калиманска греда од Преслапа преко за-сеока с. Калиманаца до Брегалнице, односно до везе са армиским центром. Ту су греду посели један пук из 2 бригаде 4-те и два батаљона 50 пука из 3 бригаде 7 дивизије, чија су друга два батаљона била задржана у с. Бигли као резерва. Западни фронт је ишао од Преслапа преко грљанског положаја, повереног 7 дивизији, до Тршћанске Чуке, докле се протезао отсек 3 бригаде 2-ге, растављен од отсека 7 дивизије западним изворним краком Драгобрашке Реке.

Овај је недостатак био потенциран још и тиме што је била поседнута и припремљена за упорну одбрану и предња одбранбена линија од виса Киселице, у групи Калиманских висова, до виса на коме се налази Терзиска Мала. Та се линија протезала испред фронта окренутог западу услед чега је фронт, окренут северу, испао још дужи, јер је ишао чак до Киселице. А тај вис је, заједно са својим јужним огранком, идући ка дубокој ували између Калиманских и Грљанских висова, био брањен тако упорно као да је чинио саставни део главне одбранбене линије. На Киселици и њеном јужном огранку до к 799 био је један пук из 2

бригаде 4 дивизије; у јужном продужетку овог огранка до наведене увале и даље преко ове на југозападном огранку грљанског положаја, један пук из 7 дивизије, а на вису са Терзиском Малом два батаљона из 3 бригаде 2 дивизије. Те предње јединице са остатком 3 бригаде 2 дивизије на главном одбранбеном положају осигуравали су се унапред претстражама дуж Брегалнице, Драгобрашке Реке и Осојнице од Црног Камена до с. Пекљана. Претстража је, наравно, било и дуж Калиманске греде од Киселице преко Преслапа и засеока Калиманаца до с. Тодороваца према Брегалници. Али су на том месту, због мале удаљености ове реке од главне одбранбене линије, претстраже чиниле саставни део сваке поједине јединице на њој.

Најзад, бугарске трупе које су отступиле испред Грка ка Пехчеву и уз Струму, пошто их ови нису гонили, одмакле су на миру и до 13 јула се средиле на новој одбранбеној линији. У односу на знатно заосталу левокрилну групу коју је чинила 11 дивизија, добио се степенасти поредак чије су постојање привремено омогућавале тешкотролазне планинске препрагде између њихових зона.

6 дивизија, рачунајући ту њене две и 3 бригаду 3 дивизије, распоредила се на положајима од Брегалнице код с. Будинараца, западно од Пехчева, до виса Цами Тепе на вододелници Брегалнице и Струме(садашњој југословенско-бугарској граници). На истакнутим положајима јужно од Берова и с. Русинова остао јој један пук из бригаде која је приликом отступања била у заштитници. Десно од ње, између Брегалнице и Обозне на гребену Плачковице, коју је држао један слаб одред из 3 бригаде 7 дивизије, распоредила се са задатком да јој штити десни бок, 1 бригада 3 дивизије, која је за време марша најпре била на зачељу њене главнице, па се после одвојила и продужила преко с. Владимирова.

Међутим, 3 дивизија, рачунајући ту њену 2 бригаду, 1 бригаду 10 дивизије, Сереску и Драмску бригаду и деташовани пук из 11 дивизије, посела је линију од Роселина на вододелници Брегалнице и Струме, југоисточно од Цами Тепеа, преко Кресменске Клисуре,

до виса Куру на вододелници Струме и Месте. Њена, пак, заштитница од два пешадиска пука са нешто артиљерије, остала је на истакнутим положајима код Св. Врача.

2. На српској страни

У истој заповести за прегруписавање III армије ка Кочану, Врховна команда је наредила да се обе армије припреме за офанзиву: I-ва ка Ђустендилу, а III-ћа правцем Кочане — Царево Село — Црна Скала — Кадин Мост. Армије су, према томе, имале да наступају у два паралелна правца, што им је сада било омогућено постигнутим исправљањем заједничког фронта који је у Брегалничкој бици био преломљен под правим углом. Он је био преломљен у толикој мери да су, као што смо раније већ видели, две дивизије на левом крилу I армије вршиле чисто дефанзиван, а друге две и цела III армија сасвим други, офанзиван, задатак. Оне се сада нису чврсто наслањале једна на другу због прилично велике удаљености која их је раздвајала. Али су, и тако удаљене једна од друге, биле отсада у стању да се узајамно и посредним путем потпомажу, наравно, под условом да их прилике, догађаји и теренски услови, не принуде да тапкају у месту. На пример, ако би једна од њих постигла неки већи успех и продрла на свом правцу мало дубље у непријатељску територију, то би се одмах морало осетити и на фронту друге, јер удаљеност између њих није била толико велика да би требало да прође доста времена, док успешно дејство једне не изазове корениту промену и у ситуацији на фронту друге. И обратно, ако буду приковане за место или ако их непријатељ заустави, по-менута празнина између њих могла им је много сметати.

Досадашњи Кривопаланачки фронт на коме је сада била сасрећена сва снага I армије, рачунајући ту само њене оперативне дивизије, мења из основа улогу у оквиру новонастале ситуације и то тим пре што је, по садашњој новој комбинацији Врховне команде, тежиште њених даљих стремљења пренето на тај фронт

самим тим што му је доделила далеко јачу снагу но што је била она са којом је располагала III армија. Сад је тај фронт, примајући на себе улогу левог крила овако уједначеног фронта у претстојећим (завршним) операцијама, примио на себе четири, док је III армија располагала са свега три дивизије, од којих једна, Тимочка II позива, чак није била ни формацијски комплетна. Додуше, III армија је имала то преимућство што је могла рачунати на тешње садејство са грчком војском. Али је то тесно садејство било питање будућности, а засада грчка војска још није избила у њену висину и од ње је била предвојена гребеном Плачковице, чији је северни крај држао непријатељ.

Празнину између I и III армије која се простирала од Китке до северног дела Безиковске косе, испунили су: такозвани Осоговски одред, формиран 16. јула од 2 црногорске бригаде и 4 прекобројног пукова који су приспели код Престепливе на греди између Китке и Побијеног Камена (4 прекобројни пук су у рејону Кочана смениле трупе Моравске дивизије II позива) и остале три бригаде Црногорске дивизије. Одред је, под командом команданта Дунавске I позива, преузео на себе отсек од Китке до Побијеног Камена, а ове три црногорске бригаде отсек од Говедарника до с. Пресеке. Према овој снази, код које је само 4 прекобројни пук припадао оперативној војсци, налазило се, поред три ополченске бригаде, два пешадиска пука, деташованих из 7-ме, и шест пукова 8 бугарске дивизије.

Ових осам пукова бугарске оперативне војске, од којих се није могло очекивати да ће вечно седети скрштених руку, нису ипак били много опасни за тај део српског фронта, јер то више није била војска, способна за неке веће потезе, већ само да одбије српске ударце. Али, да би III армија могла својим крајњим левим крилом извршити какав дубок обухват са северног дела Безиковске косе и напasti Калиманске висове са севера, било је потребно да му неко обезбеди леви бок продирањем кроз непоседнуту просторију између Говедарника и Калиманских висова бар до реке Каменице. А то су могле, са наслоном на свој истакнути одред који је држао Говедарник, учинити црногорске

бригаде које су се налазиле на положају код с. Пресеке. Стога је њима из Штаба I армије било наређено да 17 јула, заједно са III армијом, пређу у наступање чиме ће, као што ћемо доцније видети, открити своју слабост и наведене бугарске беспослене пукове изазвати на реакцију. Та је реакција била усмерена само на то да се обезбеде Калимански висови од српских напада са севера и принуди лево крило III армије да их убудуће напада само са запада. Тако би цела III армија вршила само чисто фронтални напад на врло јаке, систематски утврђене и довољном снагом поседнуте, положаје левог крила бугарске 4 армије.

I армија је била у таквом распореду да није била у стању да одмах изведе одлучан удар у оквиру унапред припремљене офанзиве широког замаха, и то на исти начин као што смо то већ објаснили на месту где је било говора о погрешној употреби Шумадиске дивизије. I позива по њеном доласку код Криве Паланке. Под првим утисцима пораза Дунавске II, Шумадиска дивизија I позива била је убачена између ове и Дунавске I позива где је и остала, тако да је за ту комбинацију могла бити употребљена још само Дринска I позива. Међутим, са њом се поступило као да је за армију претстојала дефанзивна битка, а већина ондашњих српских комandanата је навикла да увек има позади фронта јаку резерву. Наиме, Дринска дивизија је 13 јула била помакнута унапред до просторије Коленче Мала — а. Дубочица — с. Габер (5—8 km з. од Криве Паланке), док је њен 6 пук, преформиран због великих губитака у два батаљона, био до Трајкове Падине ближе Дунавској II и Шумадиској I позива. Ту је ову дивизију затекао и 17 јул, за који је заказан општи напад. Стога је, уместо ње или Шумадиске I позива, тај велики обухватни маневар према десном крилу бугарске 5 армије, коме је умногоме ишло на руку и бављење одреда Милована Плазине на Мильевској Планини према десном њеном боку, био намењен летећем Пчињском одреду од свега 600 пушака, 250 карабина и 1 брдског топа.

Тај слаби одред је, ношен замахом прослављеног хероја Војина Поповића — војводе Вука, још првог

дана своје акције, 15 јула, постао центар свеколике пажње у Штабу бугарске 5 армије. Протеравши бугарско бочно закриље на граничном гребену код карауле Дукат и Близник, он је изманевровао Жути Камик на крајњем десном крилу Бугара, као и Побијени Камен који је претстављао предњи положај Големог Виса. Затим су његове две чете које су биле раније упућене тим правцима, избile на ове положаје и ухватиле везу са левим крилом Дунавске II позива на Чупином Брду, односно на већ споменутој к 1652.

Ефекат његове изненадне појаве на том, за Бугаре веома осетљивом, месту био је толики да је код њих изазвао замашније прегруписавање ради упућивања што више трупа у ту страну и парирања искрсле опасности која је, уствари, била фiktivна. Њихови истакнути одреди на Жедиловској коси и Големом Врху, на које су дотле неколико дана нападала два батаљона Шумадиске I позива, повукли су се 16 јула ка граничном гребену. А сутрадан, 17-ог, пуковник Плазина је са Миљевске Планине видео како се један пук пење уз Црноок, што је забринуло војводу Путника, те је сmisлио једну нову, и то веома смелу, комбинацију са Шумадиском II позива од Власине. Као што ће се доцније видети, војводина бојазан је била оправдана, јер је то био само почетак опсежнијих припрема код Бугара за једну нову офанзиву.

Може се мислiti колики би тек ефекат био да се којим случајем у правцу Црноока појавила читава једна дивизија, или чак да је то била Шумадиска I позива, а да је Дринска, кад је одлазила из Велеса, продужила за Владичин Хан и даље за Власину. На тај би се начин до максимума искористио бочни положај овог предела у односу на фронт и комуникациску линију бугарске 5 армије. Тамо бисмо, уместо једне, имали две дивизије, од којих би једна ударила преко Босиљграда у позадину 5 армије, а друга би се, ради обезбеђења њеног левог бока, примакла што ближе Трну и тамо приковала трупе левог крила 3, ојачаног доласком 5 дивизије са Видинског војишта. Овако је, пак, Шумадиска II позива била сама и, као што ће се и на пракси показати, исувише слаба да би могла, бра-

нећи приступ долини Јужне Мораве, уједно се залетати чак иза леђа бугарске 5 армије. А баш у томе се и састојао задатак који је она добила после извештаја пуковника Плазине о доласку једног бугарског пука на Црноок према слабом Пчињском одреду. Тај је извештај само допунио податке које је војвода Путник можда већ имао или само наслућивао о гомилању јачих бугарских снага на Црнооку.

Овај извештај, односно ова нова комбинација војводе Путника са Шумадиском II позива, донета у потпуном незнанљу о доласку бугарске 5 дивизије у Трине, не припада периоду претходних припрема за нову битку које су предмет расправе у овој глави. Али смо их ипак овде споменули да бисмо, са наслоном и на успелу комбинацију са одредом пуковника Плазине, доказали да је Власина била у врло тесној вези са збијањима I армије на Кривопаланачком фронту, где је сада почивало тежиште нове битке. Према томе, на Власину је требало мислити још у току тих припрема а не тек онда кад је битка отпочела и кад се више није имало ни могућности ни времена за пребацање Дринске дивизије I позива на ову страну.

Због те тесне оперативне везе Дринске I позива са догађајима на фронту I армије, борбе, које су се доцније одиграле испред Власине и на њој, чиниле су унеколико саставни део ове нове битке. Оне би то биле тим више да су тада, уместо једне, са ње биле упућене две дивизије. Њих две би, као левокрилна група целокупног битачног фронта, имале пред собом широко маневарско поље, које је било ускраћено III армији и које је I армија сама себи ускратила, ограничавајући се на фронтални напад тамо где није било нимало изгледа на успех. Али, до тог времена нису биле у пракси битке на овако широком фронту, те се Врховна команда тек имала уживљавати у такву једну битку и наоружавати се новим искуством за следећи рат, чије битке, по величини фронтова, такође нису биле ни налик на оне из 1870/71 и 1912 године.

И најзад, што се тиче III армије (види скицу бр. 37), она је 16 јула била спремна за напад на положаје који су затварали приступ ка Царевом Селу, што ће речи,

на Калиманске висове, грљански положај и Тршћанску Чуку. Брзометне хаубичке батерије, приспеле из Пирота, биле су распоређене на положајима испред Кочана и више с. Винице. На десном крилу је имала Моравску I позива, на левом Моравску II, а у резерви, код с. Бање иза Кочана, Тимочку дивизију II позива, која је добила налог да се сутра, 17-ог, зором пребаци на косе испред Кочана, а иза десног крила Моравске II позива. Коњичка дивизија јој се налазила на маршу источним гребеном Плачковице преко Туртела и Џамије и измучена, пошто је готово половину пута пропешачила у колони по један, водећи коње за узду, стигла је на преноћиште више Новог Села. Испред ње је одмаршовала истим гребеном десна побочница Моравске I позива од једног батаљона 16 пук, једног ескадрона и два брдска топа, која је стигла пред Обозну (тт 1181). Коњичка дивизија је тамо била упућена да послужи као спона између српске и грчке војске, али се изгубило из вида да она на том врлетном терену неће моћи изразити никакво коњичко дејство нити крчити себи пут борбом пешке. Зато је одмах сутрадан, 17-ог, била враћена ка Кочану, без 2 пукова који је продужио марш ка Обозни (тт 1181).

Моравска дивизија I позива, пак, посела је положаје десно од Брегалнице, управо онде где су се пре неки дан налазиле 1 и 2 бригада бугарске 2 дивизије, али фронтом према грљанском положају, обраћајући велику пажњу на Голек и Обозну на гребену Плачковице. У предњој је линији имала 3 пешадиски пук и једну брдску батерију, и то на положају између с. Градеца и с. Липеца, и 2 са три пољске батерије и једним брдским артиљериским водом на коси између с. Градеца и с. Винице, а у резерви 1 пук, на доминирајућем вису иза с. Градеца, и 16 пук код с. Леске иза Винице. На предњим косама дуж Осојнице и Драгобрашке Реке истурен је, у својству претстраже, по један батаљон из 3 и 2 пукова. Четири батерије и остатак Моравског пољског артиљериског пука посели су положаје на предњим косама код претстражног батаљона деснокрилног 3 пукова.

Моравска дивизија II позива, међутим, држала је положаје од Брегалнице до северног краја Безиковске косе фронтом према с. Јаћимову, Црном Камену и Дуличким висовима. На десном крилу је имала 3 пешадиски пук, две пољске и једну брдску батерију, на левом 1 пук, једну пољску и једну хаубичку батерију (спорометну), и то баш ону која је учествовала у нападу на с. Дренек и Рајчански Рид, а у резерви, иза средине овог распореда, 2 пук. У оваквом распореду она је могла обухватити бугарско десно крило које се простирило до наспрам средине њеног првог борбеног реда, па напasti Калиманске висове и са севера, односно са Дуличких висова. То је могла учинити само под условом ако би црногорске бригаде отишле знатно унапред и осигурале леви бок тог њеног крила које захиђа.

За 17 јул је био заказан општи напад са тежњом да се бугарској 4 армији не допусти да се сасвим опорави и на новим положајима потпуно среди, као и ради тога да би се омогућило Грцима да што пре избију у висину српских армија и узму учешћа у завршној бици као крајње десно крило заједничког битачног фронта. У противном, ако би се и даље чекало, могло би се десити да се знатан део ове бугарске армије која је била у тешњој вези са својом 2 армијом него српска III армија са Грцима, упути против њих.

Иначе, што се тиче грчке војске, она се уочи овог дана налазила са својих 7 дивизија још увек тамо где се затекла приликом потоњег прегруписавања, то јест у околини Струмице и Петрича, знатно удаљена од по-пришта претстојеће битке. О њеном доласку у висину српских армија и њеним даљим операцијама биће говора у завршној бици, чији ће саставни део и постати, а све то у духу нових начела која су се спонтано и неосетно натураала ондашњим војсковођама. Затим ћемо, као што се већ могло назрети и из самог наслова овог поглавља, ову битку третирати као последњи, али узајамно тешње повезани и уједначени, заједнички напор грчке војске и српских армија у Македонији, да се сломи отпор бугарских армија које су, од момента кад

су се сјединиле 2 и 4, дејствовале раме уз раме са 5 армијом као једна оперативна целина. Према томе, грчку војску ћемо третирати као десно крило битачног фронта који се простирао од Џумаје до Власине, тачно по типу савремене генералне битке групе армија које, без обзира на величину фронта, упоредо оперишу, узајамно се помажући, тежећи ка једном заједничком објекту у позадини непријатељских армија. У овој су прилици тај заједнички објекат претстављаје, у првом плану, заједничка позадина на ограниченом простору по ширини, а у другом Софија, заклоњена иза ње.

Глава друга

ТОК БИТКЕ

1. Борбе на фронту I и III армије

I

17 јула изјутра главне снаге Црногорске дивизије од с. Пресеке и Моравска дивизија I и II позива, у предњој линији III армије, прешле су у наступање. Црногорска дивизија је у подне стигла до реке Каменице, а до мрака су она и њени делови од Говедарника потисли ополченске претстражне делове са првих положаја источно од ове реке. Лева колона Моравске II позива, коју су сачињавали њен 1 и 2 пук, отпочела је, тек по избијању Црногораца на Каменицу, да изводи захођење својим левим крилом ка Дуличким висовима у циљу напада на Калиманске висове са севера. Десна колона, у којој је био 3 пук, дотле је, потпомагана јаком ватром својих батерија са позадњих положаја, већ била заузела Црни Камен, али даље није могла напредовати услед јаке ватре са доминирајуће Киселице и њеног јужног огранка. Пукови у предњој линији Моравске I позива — 3-ћи са брдском батеријом и 2-ти са брдским артиљериским водом — такође потпомагани снажном ватром својих пољских батерија, прегазили су, уз велике напоре, блатњаво земљиште око Осојнице и Драгобрашке Реке и са ових потисли бугарске предње претстражне делове. Један се, пак, баталјон 3 пука упутио са полазног положаја удељно преко с. Ли-

пеца и с. Блатеца ка с. Пекљану, у ком правцу је за њим био послат и један батаљон 1 пука из дивизиске резерве. Њих два су посела положај североисточно од с. Пекљана фронтом према с. Трсину и Тришћанској Чуки у својству десне побочнице своје дивизије. Од осталих батаљона 1 пука који је био упућен на положај између с. Липеца и с. Блатеца, два су због неизвесне ситуације на дивизиском десном боку, остала на том месту, а један се спустио унапред на предње косе реке Осојнице испред њих. И најзад, Моравски дивизиски коњички пук је одмаршовао ка с. Пекљану.

Сутрадан, 18-ог, лева колона Моравске дивизије II позива прешла је са Дуличких висова Брегалници, наступајући слабијим деловима уз издужену косу испред Преслапа, а са главном снагом ка низу ћувика између Преслапа и засеока с. Калиманаца. Ова је главна снага леве колоне — у том одиста импозантном, дубоком обухвату неко време добро напредovala уз стрми нагиб Калиманске косе, али су Бугари довели свеже трупе које су по највећем пљуску извршиле противнапад и успеле да је зауставе. Убрзо после тога, и она и њени делови са косе испред Преслапа морали су да се врате натраг преко Брегалнице и даље ка Безиковској коси, због несрћног обрта који се око подне десио на фронту Црногорске дивизије.

Наиме, Црногорци су на целом фронту испред Каменице били нападнути надмоћнијим снагама са центра, а делимично и са десног крила бугарске 4 армије. После краће борбе били су принуђени на отступање левим крилом ка Говедарнику, а десним чак ка с. Пресеци, што је одмах изазвало, поред наведене промене са левом колоном Моравске II позива, још и: пребацивање 2 црногорске бригаде са отсека Осоговског одреда између Китке и Побијеног Камена, ка с. Пресеци и с. Цери; затим, појачавање претстрајних делова 4 прекобројног пука у долини реке Каменице од подножја Говедарника до наспрам с. Сасе и, најзад, долазак једне пољске батерије Дунавске I позива са Цар Врха на Побијени Камен где су се налазила два батаљона 4 прекобројног пука.

Десна колона Моравске дивизије II позива, иако је имала снажну подршку у ватри својих батерија, премештених на косу која се од Црног Камена постепено спушта удесно ка Брегалници, и постављених у близини друма, тад је узалуд покушавала да се отисне даље од Црног Камена. Лево крило 2 бригаде бугарске 4 дивизије, са чијим је десним крилом лева колона имала наведени окршај на северном нагибу Калиманске косе, успевало је да је својом ватром са доминирајуће Киселице и њеног јужног огранка непрекидно држи у шаху. А што се тиче пукова у предњој линији Моравске I позива, они су најзад успели да овладају бугарским предњим положајима испред грљанског положаја, што ће рећи, висовима од Терзиске Мале испред Виничког Гумна до близу с. Црни Камен. Услед тога је ка десном крилу 3 бригаде бугарске 2 дивизије био упућен један пук 1 бригаде исте дивизије из армиске резерве.

Најзад, чим се лева колона Моравске дивизије II позива отпочела повлачити са северног нагиба Калиманске косе, упућен је на Безиковску косу, ради њеног прихватања, један батаљон из Тимочке II позива, која је била у армиској резерви. Око 22 часа тамо су отишла још три батаљона у замену за 1 пук Моравске II позива, који је имао бити пребачен на Црни Камен код 3 пука. 19. јула је и остатак Тимочке II позива био упућен на север, стим да притекне у помоћ Црногорској дивизији. Узимајући под своју команду 2 пук из Моравске II позива на Безиковској коси и Црногорску дивизију, Тимочке II позива, пуковник Драгутим Милутиновић, имао је са својим трупама да стабилизира одбранбени систем од Безиковске косе преко с. Пресеке до Побијеног Камена. Два батаљона његовог 13 пука продужила су марш са Безиковске косе преко с. Пресеке и 19-ог у 6 часова стигла су на положај испред с. Цере, у ком правцу се упутио и његов 14 пук. 15 пук и два батаљона 13-ог остали су код с. Безикова да тамо, заједно са 2 пуком из Моравске II позива, образују десно крило овако развученог фронта чији су центар код с. Пресеке образовале две црногорске бригаде, а лево крило два батаљона 4 прекобројног пука на По-

бијеном Камену и две црногорске бригаде на Говедарнику, од којих је једна били пребачена овамо са положаја испред с. Цере.

Одмах по доласку на положај испред с. Цере, оба батаљона 13 пука била су, по наређењу команданта Црногорске дивизије, послата напред ка реци Каменици. Један је отишао на десно крило Говедарника, где је стигао пола часа пре но што су се црногорске трупе отпочеле повлачiti из подножја овог положаја, а други десно од њега, где се сукобио са бугарским трупама које су прелазиле Каменицу. Кад је, пак, на положај испред с. Цере стигао 14 пук, један од његових батаљона продужио је марш ка Побијеном Камену, где је стигао да се умеша и у борбу, вођену око Говедарника.

По повлачењу Црногораца претходног дана са положаја на левој обали Каменице, којом приликом су се неки војници удавили у набујалој реци после једне провале облака, трупе са левог крила распоредиле су се у подножју Говедарника. Али, пошто су мислили да „није достојно јунака да се крије у рупама“, нису се ни укопали. У продужењу њиховог левог крила, такође у долини поред реке, налазиле су се две чете 4 прекобројног пука, још више улево друге две, док је позади, на Говедарнику, била прикупљена резерва целе Црногорске дивизије, код које је био и сердар Јанко Вукотић.

Међутим, кад их је 19 јула поткупила бугарска артиљерија, они су, после великих губитака, појурили узбрдо и повукли за собом и оближње две чете 4 прекобројног пука, које су отишле ка Побијеном Камену, док су се они измешали са резервом која је отворено стајала на гребену. Бугарске батерије су сада отпочеле да дејствују по тим гомилама у којима је завладала паника и услед чега су одјуриле безобзирце ка с. Пресеци, и поред свих очајничких напора сердара Вукотића да их задржи. Због тога су се повукла и поменута два батаљона 13 пука ка положају испред с. Цере. После тога су се два батаљона 4 прекобројног пука пребацила са Побијеног Камена на Говедарник и, не знамо само ради чега, спустила се у долину Каменице, где

су их напала два пука из 8 бугарске дивизије и једне ополченске бригаде. Нападнути врло јако с фронта и обухваћени на десном крилу, они су се повукли на гребен Говедарника. Али се ни ту, гоњени у стопу и под претњом обухвата, нису могли задржати, већ су отступили ка Побијеном Камену. Тако су Бугари око 15 часова посели Говедарник и своје предње делове упутили за овим батаљонима у стопу.

Кад су ови бугарски делови стигли пред Побијени Камен, где су се већ прикупила поменута два батаљона 4 прекобројног пука, оне две чете тог пука које су се раније повукле из долине Каменице, и још две, које су приспеле са отсека између Побијеног Камена и Китке, прешли су заједно у противнапад. Неки су се делови упутили уским гребеном који везује отсек Побијеног Камена са Говедарником ка усамљеном ћувику који су српске трупе назвале М. Говедарник, а остали ка коси између Побијеног Камена и Говедарника. Оне прве је зауставио јак отпор Бугара пред М. Говедарником, а ови други, пошто су заузели поменуту косу, спустили су се у подножје Говедарника где им се придружио батаљон 14 пука који је приспео са марша. Пошто су успели да поврате овај положај, они су се вратили ка Побијеном Камену, оставивши претстраже на коси између овог и Говедарника, у чијем су се повијеном продужењу распоредила удесно два батаљона 13 пука, о којима је малочас било говора.

Сад је, дакле, просторија између I и III армије била доста добро осигурана, углавном снагама III армије, која је услед тога остала без резерве. Али је била обезбеђена тим више, што Бугари нису ни мислили да продиру даље. Њима је требало да поседањем положаја према селима Цери, Пресеци и Безикову испуне лакомислено остављену шупљину северно од Калиманских висова, која је била врло опасна за посаду тих висова. Пошто нису имали смелости да изведу организовани напад на Побијени Камен, задовољили су се заузимањем Говедарника, да би пружили билокакав ослонац овим истакнутим новим положајима са његове леве стране.

Говедарник је, са стрмим залеђем према Каменици, и сам био јако истакнут према сад увек закошеној одбранбеној линији бугарске 8 дивизије, идући удесно и уназад од њега ка Ријену. Као такав, он је само у овој комбинацији и могао да у крајњој нужди и на велики ризик прими на себе овако значајну тактичку улогу. Иначе, по својој тесној топографској вези са Побијеним Каменом, Говедарник би Бугарима могао згодно послужити само као привремен ослонац за не-посредан напад на Побијени Камен, као и на положај испред с. Цере. Међутим, Бугарима који су били преокупирани само дефанзивним проблемима и забринути услед продирања Грка у правцу њиховог левог бока, напад на Побијени Камен није ни падао на памет. Па ипак, Говедарник, тај беззначајни положај који је могао бити повраћен као од шале, био је, као што ће се доцније видети, поприште великог и за нас неуспелог крвопролића, благодарећи само неумешности оних који су руководили операцијама на овом делу фронта.

Међутим, на фронту српске I армије целокупна се офанзива свела на локалне нападе који су више личили на појединачна насиљна извиђања него на неки плански општи напад. Нашавши се пред правим зидом од бугарских положаја са трупама још увек орним за акцију, I армија је сасвим испустила из руку иницијативу, уступајући је Бугарима који су већ почели да испољавају извесну активност. Одмах по појави летећег Пчињског одреда на њиховом десном боку, Бугари су га почели нападати од Црноока, услед чега је била упућена свега једна чета 17 пукова из Дринске I позива на Побијени Камен (к 1429) према Големом Вису, лево од Дунавске II позива, премда је на тој страни могла искрснути далеко већа опасност но она која је претила дивизијама на фронту. Тој се опасности не би могла противставити слаба снага ове чете и летећег Пчињског одреда ако би она дошла до свог пуног изражaja. А што та опасност није била велика, треба, као што ћемо доцније видети, заблагодарити околностима које нису зависиле од армиског штаба и његових комбинација.

Међутим, убрзо се пронашло решење како да се и ова, тј. Дринска дивизија, употреби и једном скине

са дневног реда постојећа неприродна ситуација, коју је проузроковало држање једне овако велике јединице у позадини за време док се бије офанзивна битка. Та је брига преброђена, али на начин који никада није одговарао стању ствари на том делу битачног фронта, увек већ засићеног трупама. Безразложним убацивањем јединица те дивизије у предњу линију приступило се њеном наглом распарчавању. Ту ће она, баш као и све друге, утонути у крајњу неактивност, остављајући III армију да се сама, са својом недовољном снагом, пробија.

Наиме, 19. јула је њен 6. пук био прикључен саставу Дунавске II, 4. пук и један пољски артиљериски дивизион Шумадиској I, а један пољски артиљериски дивизион Дунавској дивизији I позива. У исто време, а на глас о нападу Бугара на Говедарник, упућена су на ту страну преко Чатал Чесме и Цар Врха два батаљона 17. пука, те су у армиској резерви остали свега два батаљона овога пука, 5. пук и један пољски артиљериски дивизион. Али, они су ту остали само за момент, јер је већ сутрадан, 20-ог, тамо отишao и тај остатак, тако да дивизији није остало више ништа.

Мислило се, дакле, да Бугари намеравају да изврше продор између I и III армије, на који они уствари нису ни помишљали. Са српске се стране брже-боље похитало да им се та намера осујети, а тиме је I армија била лишена и последње могућности да нанесе отсудан ударац бугарској 5. армији испред Ђустендила као што је то предвиђао првобитни план Врховне команде. Једном речју, ситуација је била таква да ниједна ратујућа страна није била у стању да делује по сопственој иницијативи, већ онако како је догађаји понесу.

Први ешелон Дринске дивизије I позива од два батаљона 17. пука стигао је на Побијени Камен према Говедарнику 20. јула, а тог дана су тамо приспела и два батаљона 18. пука, из Дунавске I позива са Цар Врхом, док је други ешелон тада приспео на Цар Врх где је и заноћио. Према Говедарнику се стање изменило утолико што је тог дана М. Говедарник, који је 19-ог остао у рукама Бугара, био преотет.

Најзад, у току ова два дана, док су вршени описани покрети из рејона I и III армије ка просторији између њих, на фронту III армије није било никаквих значајнијих промена, сем што је и 16 пук, који је био у резерви Моравске I позива, прешао Драгобрашку Реку и поставио се иза левокрилног 2 пука. Овај је, пак, 19-ог предузео напад својим левим крилом на косу с оне стране Божуринског Дола јужно од к 799, али је био одбијен због косе ватре коју је трпео са ове коте. Међутим, 3 пук је са висова грљанског положаја и с. Трсина, одбио истог дана противнапад једног пука са десног крила 3 бригаде бугарске 2 дивизије. Али је већ у току 19 и 20 јула било извесног комешања и на десном боку Моравске I позива.

Десну побочницу, тј. ону на положају североисточно од с. Пекљана, напала су, 19 јула, два до три батаљона са левог крила 3 бригаде 2 бугарске дивизије правцем од с. Трсина. Они су се својим стрељачким стројевима под борбом примакли на 300 метара испред њених стрељачких заклона, а тада су поврнули уназад. Код побочнице се мислило да су то учинили због тога што их је сопствена артиљерија тукла у леђа, али ће пре бити да је узрок томе било надирање Грка у пределу Пехчева с оне стране Плачковице.

Тог истог дана су она друга побочница Моравске дивизије I позива на Плачковици и 2 коњички пук покушали да овладају караулом Обозном. Кад су кренули са положаја у висини с. Митрошинаца, потисли су бугарске предње делове са положаја испред карауле, а сутрадан, 20-ог, кад су видели да пред собом имају јаку снагу, вратили су се на полазни положај.

II

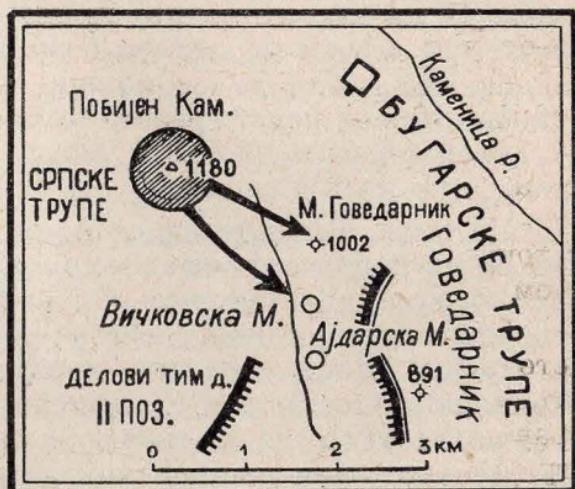
Други ешелон Дринске дивизије I позива — два батаљона 17-ог, 5 пук и пољски артиљеријски дивизион — упућен за Побијени Камен, према Говедарнику, стигао је тамо 21 јула, и то: пешадија око 10, а артиљерија око 13 часова. Командант дивизије, пак, мислећи да ће са Говедарником лако изаћи на крај, решио се напре-

чац да га нападне још истог дана. А пошто је о томе добио одобрење од команданта I армије, издао је заповест за напад који је имао отпочети у 17 часова, а до тог времена су батерије имале да буду извучене на одређене положаје.

И поред наведених као и других недостатаха, Говедарник није био за потцењивање нити је био такав да би на њега само требало упутити трупе, па да им немоћно падне у руке. Пре свега, он је на свом десном боку био толико стрм, да је било немогуће обухватити

му истакнуто десно крило, које се и по својој упадљивој доминантности над знатно низним левим, истицало као његов тактички кључ, а тај кључ се у нападној акцији са српске стране није могао мимоићи. Међутим, баш он је био изабран за објект претстојећег напада. А сем тога, овај отсек који се простирао од северног краја положаја до иза к 891, био је мањом тешко приступачан и, да му није предњи нагиб обрастао шумом која је, уосталом, била на сметњи и браниоцу и нападачу, фронтално би био врло јак. И најзад, он је био веома густо поседнут трупама које су због тога јако трпеле од српске артиљеријске ватре. Највише су, пак, трпеле ополченске трупе које су се врло слабо утврдиле, те је у току борбе борбена линија на њиховом подотсеку не прекидно морала бити обнављана свежим трупама из резерве.

На том месту су бугарске трупе здесна улево биле постављене овим редом: 12^и и 15 пешадиски пук из 8 дивизије и два ополченска батаљона. Даље улево до

Скица бр. 38 — Српски испад на Говедарник 21 и 22 јула

јаруге која предваја јужни део Говедарника од Дуличких висова, била су поређана четири ополченска батаљона. У резерви, више позади десног крила, налазили су се по један батаљон 23 пук из 8-ме и 14 пешадиског пука из 7 дивизије и 4 ополченска батаљона. И најзад, на једној ниској и с фронта неприступачној тераси на десном боку Говедарника, са које је донекле могла да се навише туче ватром североисточна страна уског гребена који, преко к 1002, везује М. Говедарник са Великим, био је постављен 30 пешадиски пук из 8 дивизије.

Па ипак, Говедарник се могао доста лако заузети, ако би се напад с фронта комбиновао са једном јачом демонстрацијом, упућеном преко Каменице са његове северне стране у правцу његове позадине. Но, у сваком је случају напад с фронта требало предузети тек по извршеној темељној артиљериској припреми и комбиновати га тако да и лево крило Говедарника буде притиснуто јаком пешадиском ватром. Ово друго ради тога да би се тамошњим бугарским трупама онемогућили испади и свака друга акција на десном боку српских трупа, упућених у напад на бугарско десно крило.

Додуште, према том крилу налазила су се као десно продужење полазног распореда Дринске дивизије I по зива и придатих јој осталих трупа, 2 слаба батаљона 13 пука II позива, којима се могао придружити још који батаљон из 14 пука истог позива. Али су они били толико удаљени од њега, да се њихово дејство није тамо ни осетило, премда генерал Драг. Милутиновић, у својој књизи „Тимочка дивизија II“ позива у рату 1912 и 1913 године“, тврди да су и они учествовали у нападу на Говедарник.

Што се, пак, тиче претходне артиљериске припреме, она је могла бити врло јака, као што је била у току другог дана борбе на овом месту, тј. 22 јула, кад су, према тврђењу самих Бугара, читаве чете и батаљони на нападнутом подотсеку ополченских трупа бежали и бивали замењивани новим ополченским па и регуларним трупама. Као што се изразио командант те ополченске бригаде у једном извештају, на том се ме-

сту није знало да ли ополченски батаљони повлаче у бекство регуларне батаљоне или обратно. На расположењу су биле три пољске батерије Дринске I и 1 Дунавске I, а ту је могла дејствовати и једна пољска батерија Тимочке II позива, постављена на положај испред с. Цере. Њих пет, са још две брдске батерије Тимочке II позива, које су биле доведене на Побијени Камен, претстављале су за ондашње време јаку артиљериску снагу, насупрот двема бугарским брдским батеријама на Говедарнику и једној или двема пољским батеријама с оне стране Каменице, које су оданде могле само посредно учествовати у одбрани Говедарника.

И тако су наведеном пренагљеном одлуком команданта Дринске дивизије била пренебрегнута ова два основна услова за добијање победе: артиљериска припрема је отпочела кад и пешадиски напад, а наведено бугарско лево крило остало је нетакнуто. Поврх свега тога, ни сам прорачун овако лакомислено поведеног напада нимало није одговарао дотле већ увек устаљеним тактичким начелима. Трупе, правилно подељене у две нападне колоне, имале су за оно неколико часова да се са Побијеног Камена, по свим правилима борбе по дану, примакну потпуно неиспитаном непријатељском положају и потом, кад падне мрак, да га освајају јуришем.

Међутим, јуриш је радња која се ноћу, па чак ни код ситнијих јединица, никад не може овако издалека и напамет унапред припремити. Штавише, она се чак ни на најужем нападном фронту једне дивизије као што је био овај, никад не може, ни после најближљијије и до краја изведене артиљериске и пешадиске припреме, контролисати, регулисати и уједначити, да би дејствовала као целина. Та се завршна радња обично даљу распада у безброј појединачних и неједновремених епизода, а поготову на овако тешкотролазном и пошумљеном терену, где ни борбени пореци ситнијих јединица не могу докраја остати компактни. Једном речју, била је усвојена комбинација која није одговарала ни захтевима борбе по дану, за коју је време од 17 часова до мрака било, с обзиром на удаљеност по лазног нападног положаја, исувише кратко, нити за-

хтевима ноћне борбе, да јединице не налећу на сумче по непознатом терену. Ово последље је тиме још и опасније што је требало очекивати да ће се Бугари, ако би и били поколебани јаком артиљериском ватром и принуђени да се заклоне иза гребена, вратити на њега чим падне мрак и ослаби њен бес, и дочекати јаком ватром појединачне српске јурише.

У заказано време кренули су са Побијеног Камена челни ешелони обеју нападних колона: сви тамошњи делови 4 прекобројног пука и батаљон 14 пука II позива из десне и два батаљона 18 пука из леве колоне. Оба ешелона су наступала уз наизменично застајкивање ради отварања ватре, и то: онај први преко коse између Побијеног Камена и Говедарника, а други десном страном М. Говедарника. На овом последњем, као и на испусту североисточно од Побијеног Камена, демонстрирала је према бугарском 30 пуку, који се налазио на раније поменутој ниској тераси северно од Говедарника, по једна чета 18 и 4 прекобројног пука, ојачана митраљезима. И најзад, батаљони 18 пука напали су преко платоа око к 1002 део бугарске одбранбене линије горе на гребену, окренуту њима, док су се батаљони 4 прекобројног и батаљон 14 пука II позива спустили у јаругу око Вичковске и Ајдарске Мале према другој фаси непријатељске одбранбене линије, која се са оном првом секла под приличном тупим углом, где су и остали.

Увече су се челнима примакли задњи ешелони обеју колона: ономе десно два батаљона 17-ог, а оном лево друга два батаљона истог и један батаљон 5 пука, који су заједно почели да припремају јуриш. Батаљони леве колоне су се најзад постројили у смакнуте поретке у којима су и извршили јуриш, али су били одбијени јаком пушчаном, а нарочито митраљеском, ватром. Батаљони, пак, из десне колоне остали су у јарузи, пошто су добили одobreње да не нападају по мраку, већ да крену узору и усваније изврше јуриш, што је и учињено. Благодарећијајкој артиљериској ватри, њихови су предњи делови усваније пошли са близког отстојања. Делови на њиховом десном крилу, према бугарским ополченским батаљонима, избили су на гребен

али су противнападом бугарских резерви били одмах враћени натrag.

Намера команданта дивизије да ноћним јуришима нападних колона освоји Говедарник, изјаловила се, те је сад настала обична борба по дану. Због јаке ватре с фронта, сви делови десне колоне вратили су се у јаругу, где су се сасвим измешали, а они из леве, пошто су се претходно опет постројили у нормални борбени поредак, отступили су нешто уназад и делом у удоље иза к 1002. Десни бок делова у јарузи око Вичковске и Ајдарске Мале и нешто мало удесно, остао је том приликом откривен. Ту је требала да се развије 3 црногорска бригада која је те ноћи приспела и била стављена на расположење команданту десне колоне. Овај јој је био наредио да то учини, али је то наређење, не знамо из којих разлога, остало неизвршено, те је зато на том боку требало свашта очекивати.

По подне су се два батаљона 5 пук из дивизиске резерве примакла ближе десној колони. Али, до тог је времена јака ватра српске артиљерије учинила своје, те су батаљони ове колоне, када су осетили да је пешадиска ватра пред њима знатно попустила, опет кренули навише. Заходећи помало својим десним крилом и излажући свој десни бок притајеним оближњим деловима на почетку ненападнутог бугарског левог крила, они су се опет примакли на јуришно отстојање, одакле су неки иззвршили јуриш и покуљали на гребен. Већ је изгледало да је пад и осталих делова нападнутог положаја сазрео, кад се десило нешто неочекивано, што је наједном обрнуло све наопако.

Наиме, кад је српска артиљерија, да не би тукла и сопствену пешадију, пренела ватру према левој колони где се непријатељ још увек упорно држао, притажени бугарски делови иза к 897 искочили су из својих ровова и осули ватру по десном боку батаљона 14 пук II позива који је био на десном крилу десне колоне. Војници овог батаљона повикаше: „Опкољени смо“, и нагоше низбрдо, али је баш у том тренутку једна бугарска батерија на тој страни, која је ватром српске артиљерије раније била ућуткана, одједном отпочела да туче српске трупе уздушном ватром. Два ополченска

баталјона испод ње спустила су се низ предњи нагиб свог положаја и на њему почела да заходе својим левим крилом око десног, како би још боље подухватила српске трупе с бока. Најзад су се и одбегле бугарске трупе које су се прикупљале на задњем нагибу положаја, вратиле назад и, како је која њихова јединица стизала, полазила је на нож. У том је комешању погинуо командант 4 прекобројног пука, потпуковник Радомир Аранђеловић.

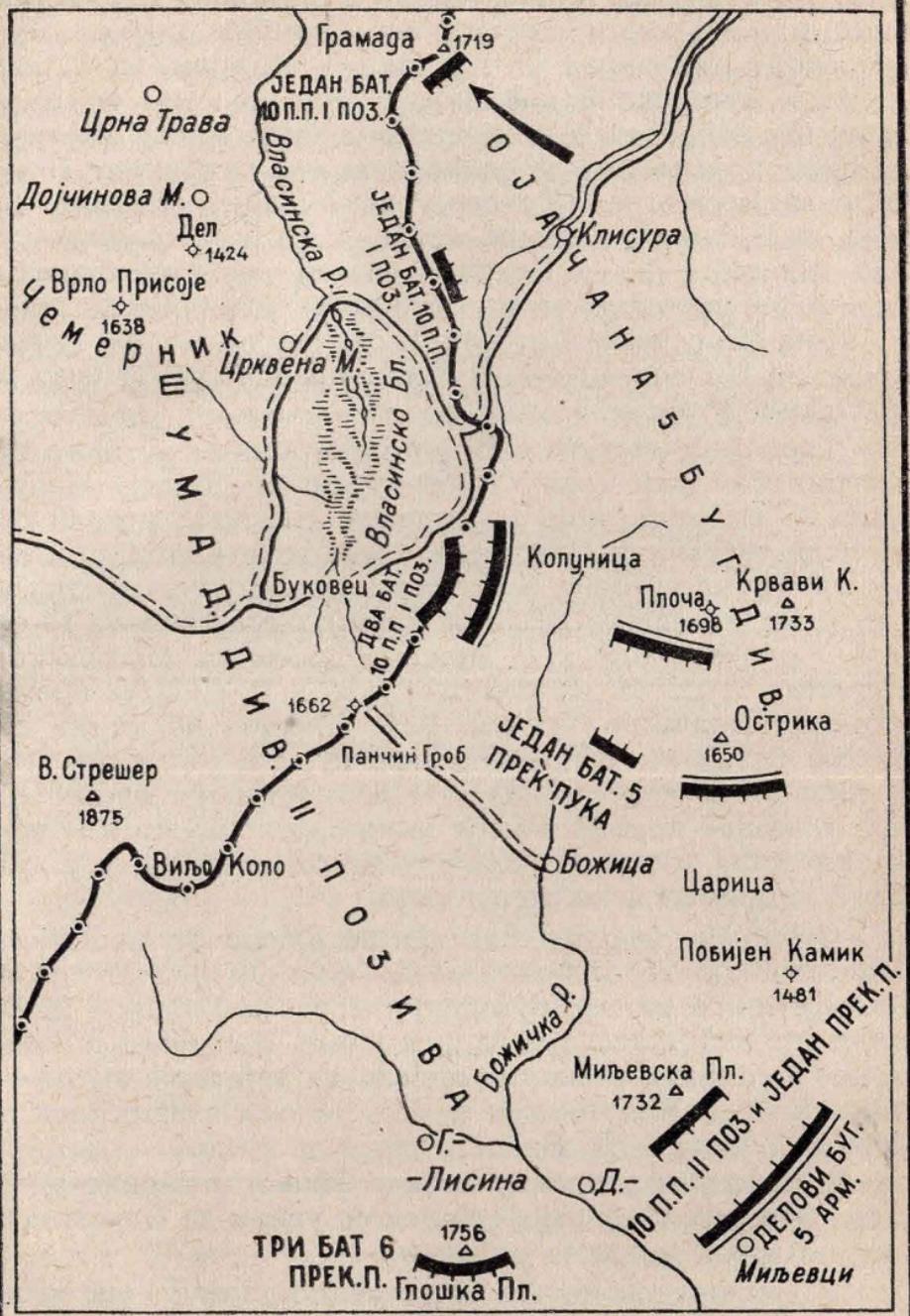
Код српских трупа, збуњених свим овим неочекиваним догађајима, одједном је завладала паника, тако да су све у највећем нереду појуриле уназад ка Побијеном Камену. При том су бекству јединице претрпеле огромне губитке било од фронталне ватре одозго са гребена, или од бочне ватре ополченских баталјона који су наступали уз јаругу.

Баталјони 5 пука, који су били на коси између Побијеног Камена и Говедарника, зауставили су својом ватром напредовање ополченских баталјона у јарузи, док се артиљерија једним својим делом поново окомила на део гребена на коме се десила ова катастрофа, али растројеним Бугарима није ни на памет падало да прелазе у гоњење. Лева је колона остала где се и затекла и тек се увече, по наређењу команданта дивизије, повукла ка Побијеном Камену. Једном речју, тактичких последица од ове погибије, која нас је коштала 3.500 мртвих, рањених и несталих, није било. Остало је само тужна успомена која баш није морала да баца сенку како на дотадашње успехе, тако и на те трупе, навикнуте само на победе, нити да их на крају овог рата окити поразом. Али су и Бугари ову чисто локалну победу прескупо платили, о чему сведоче силни гробови изгинулих на Говедарнику.

2. Неуспела комбинација са Шумадиском дивизијом II позива: борбе испред Власине и на њој

(Скица бр. 39)

Као што смо раније напоменули, војвода Путник је, на основу извештаја пуковника Плазине од 17 јула,

Скица бр. 39 — Борбе испред Власине: ситуација 20 јула увече

о доласку једног бугарског пука на Црноок, а можда имајући и других информација о гомилању бугарских снага на овој тачки, смислио нову комбинацију са Шумадиском дивизијом II позива. С обзиром на скори долазак бугарске 5 дивизије у Трн, о коме он није имао ни појма, та је комбинација била много смелија од прве, која се тицала одласка одреда пуковника Плазине за Босиљград. Ту своју комбинацију изразио је војвода Путник у депеши, упућеној 18 јула команданту ове дивизије: да на Власини остави један пешадиски пук и Дебанжову батерију, а остатак дивизије да прикупи на Миљевској Планини и оданде да са њом одмах крене на Црноок, што ће рећи, у правцу десног бока и позадине бугарске 5 армије.

Тако је и поступљено, јер се огромном ауторитету Путниковом није смело противуречити. Линију Колуница — Грамада, која је штитила Власину, посели су 10 пешадиски пук I позива и Дебанжова батерија. Све остале трупе су, пак, заштићене истакнутим предњим деловима на Равној Шиби и Плочи, одмаршовале 19-ог преко с. Колунице и с. Божице делом ка Миљевској Планини, а делом на положај код с. Г. Лисине према Глошкој Планини. Ту, код с. Г. Лисине, искупили су се три батаљона 6 прекобројног пука и један пољски артиљериски вод са задатком да протерају Бугаре са ове планине, која је такође имала да послужи као пољазна тачка и ослонац пројектованом продирању у дубину непријатељске територије.

Сутрадан, 20 јула, ова три батаљона су, пошто се разишла као тесто густа магла која је притискивала цело бојиште, напала бугарску посаду на Глошкој Планини и око 15 часова овладала њоме. Но, у том је тренутку за леђима дивизије почела да дејствује артиљерија, а над Колуницом су се почели распраксавати бугарски шрапнели. Било је јасно да се дивизија није смела отиснути у правцу десног бока и позадине удаљене бугарске 5 армије, све док се увери да Власини и њој не грози никаква опасност.

У дивизиском штабу се рачунало да су то оне исте бугарске трупе које су 6 и 7 јула нападале на Власини и од којих би се садашња њена посада могла за извесно

дуже време и сама бранити. Стога је за први мах било одлучено да се сачека даљи развој ситуације и види да ли ће бити потребно да се, у циљу њеног рашчишћавања, штогод предузме и са Миљевске Планине. До душе, самим нападом на Колуницу Бугари су тим путем већ пресекли дивизији отступницу која је и иначе висила у ваздуху. Међутим, дивизији је стајала на расположењу и друга отступница новопросеченим путем од с. Божиће ка Панчином Гробу на граничном гребену, коју је, за случај потребе, лако могла обезбедити. Али, сва је срећа што су бугарске, не баш тако слабе, трупе на Миљевској Планини према 10 пуку II позива мировале до краја ове операције, јер би се у противном дивизија, не знајући колико јој опасност грози на просторији испред Власине, збиља нашла између чекића и наковња.

Међутим, ускоро се ситуација почела мало јасније оцртавати, наговештавајући да су у питању нешто јаче бугарске снаге но што се у дивизиском штабу замишљало, али још не толике да би то могла бити читава ојачана дивизија. Колуница, од природе врло јак положај, веома солидно утврђена и поседнута са два батаљона 10 пука I позива, таман колико је њена ширина условљавала, пала је невероватно брзо Бугарима у руке. Ти су српски батаљони баш били лоше среће, јер су их предводили најслабији команданти не само у целој дивизији, него можда и у целој српској војсци. Одмах затим су се, поред колоне која је заузела овај положај, појавиле још две, које су се од Крвавог Камика и Равне Шибе упутиле ка дивизији, односно ка Плочи и Царици. Колону, упућену ка Царици, дочекао је на овој један батаљон који се тамо затекао као бочно закриље 10 пука II позива и коме су са Миљевске Планине послати у помоћ још три батаљона 5 прекобројног пука и две батерије. Према колони, пак, која је избила на Плочу, одмах се развио на ћувику између ове и с. Божиће један батаљон 5 прекобројног пука, који је у Божићи стајао као дивизиска резерва за све трупе на Глошкој и Миљевској Планини, Царици и Колуници. Тај батаљон и она четири батаљона са две

батерије на Царици, образовали су најзад фронт обратан ономе на коме су остале преостале трупе.

21 јула изјутра, чим се дигла магла, трупе са Царице кренуле су, по наређењу команданта дивизије, у напад на колону која је, јачине једног пука и једног артиљериског дивизиона, држала доминирајући положај пред њима. Међутим, још пре њих, односно још за време магле, непријатеља на Плочи напао је батаљон са ћувика изнад с. Божиће, премда је имао наређење да сачека долазак два батаљона са Глошке Планине и пољског артиљериског вода са положаја код с. Г. Лисине. Командант батаљона, мајор Никола Томић, учињио је тај прекршај свакако стога што је мислио да ће тиме спаси Букову Главу, која је тренутно одиста била у опасности, али коју су Бугари брзо оставили на миру, импресионирани силином ових напада, као и догађајем који се одиграо чак на Грамади, на крајњем левом крилу дивизије.

Наиме, ка овом положају, на коме се налазио левокрилни батаљон 10 пука I позива, упутио се читав један бугарски пук. Врх Грамаде је био обавијен маглом, тако да Бугари одоздо нису могли оценити јачину тамошње посаде па су, мислећи да пред собом имају снагу већу од једног батаљона, наступали узбрдо лагано, опрезно и у потпуном борбеном поретку. У том су се тренутку на њиховом левом боку сасвим изненадно појавила два српска митральеза која су одмах отворила брзу паљбу дуж целог борбеног поретка после чега је овај бугарски пук у највећем нереду појурио уназад, остављајући на бојишту 500 мртвих.

Батаљон Николе Томића, пак, јуришао је на Плочу неколико пута. При последњем је јуришу, овај давно из строја повучени и накнадно из пуковске окружне команде враћени официр, јуначки погинуо. Он је претходног дана, прекративши боловање и још увек ломан, дошао чак на Миљевску Планину да би учествовао у борби. Његов се обезглављени батаљон потом зауставио на неколико стотина метара испред ивице Плоче, подржан прецизном ватром поменутог пољског артиљериског вода, који се тада поставио за дејство на полазном положају батаљона, тј. на ћувику изнад с.

Божиће. Ускоро потом су пристигла и она два батаљона са Глошке Планине, која су се, под заштитом овог артиљериског вода, развила лево од тог батаљона.

Сада је командант дивизије наредио повлачење и осталих батаљона са Глошке и Миљевске Планине, тако да је на овој другој остао само један батаљон. Видећи како му се трупе јединствено боре, он је намеравао да са овима, када стигну код с. Божиће, и онима на падини Плоче, пређе у напад и, заједно са батаљонима упућеним са Царице, који су лагано али сигурно одмицали напред, по могућству разбије непријатеља испред Власине и потом приступи извршењу добivenог задатка наступањем ка Црнооку. Да му се дозволило да ради како је наумио, вероватно би имао успеха, али му је Врховна команда, забринута за судбину дивизије, наредила да дивизију одмах повуче на гранични гребен. Уједно су му са Власине стигли извештаји о критичној ситуацији на Буковој Глави и нападу Бугара тога јутра на Грамаду, о коме он дотле није имао ни појма.

После тога он је послao наређење команданту 10 пук I позива да одмах пошаље на Букову Главу батаљон из своје пуковске резерве, који се налазио на отсеку између ове и Грамаде. Потом је издао заповест да сва дивизиска комора одмах отпочне повлачење новопросеченим путем ка Панчином Гробу и даље ка Власини, да се и заостали батаљон на Миљевској Планини повуче ка с. Божици и да се обустави напад, предузет са Царице, а тамошње трупе да се припреме за повлачење. Али га командант који је руководио овим нападом, потпуковник Драгољуб Костић, чије су трупе већ доспеле на јуришно отстојање, није послушао, већ је извршио сјајан јуриш и Бугаре одбацио и запленио им три батерије које је после, нажалост, морао напустити, јер је добио ново наређење да се хитно повлачи. Овај његов успех је толико збунио Бугаре да су своју колону, која је већ била у подножју потпуно непоседнуте Букове Главе, повукли уназад. Тако је овај положај посео најпре батаљон из пуковске резерве 10 пук I позива, а потом и два батаљона 11 пук II и 3 дринска пољска батерија II позива, који су 21 јула рано

изјутра били, по наређењу Врховне команде, послати са Дашчаног Кладенца у помоћ Шумадиској II позива и сада овамо приспели.

Повлачење дивизије трајало је сву ноћ, а 22 јула изјутра Бугари, који су насигурно мислили да ће је заробити, били су згранути кад су видели да и њени последњи делови узмичу ка Панчином Гробу изван њиховог домашаја. У току тога дана обе стране ће извршити коренито прегруписавање за нове борбе које су отпочеле 23-ег изјутра са великим жестином и у којима нису учествовала она два батаљона 11 пукови, пошто су по наређењу Врховне команде, одмах била враћена ка Дашчаном Кладенцу.

Држећи се резервисано према Грамади и положају између ње и Букове Главе, Бугари су 23 и 24 јула енергично нападали на фронт од Букове Главе преко Панчиног Гроба до Виљога Кола испред Стрешера. Српске су се трупе опет врло добро држале и са успехом одбилијале све бугарске нападе, па и местимичне јурише. Али им то ништа није вредело, јер се сада врло неспретно умешала Врховна команда која није била добро упозната са ситуацијом на Власини, пошто се налазила на великој даљини и није имала директну телефонску везу са Штабом Шумадиске II позива. Уплашена, (још под утисцима стarih доктрина) и кад је видела да је дивизија примила борбу на фронту од неких 25 километара, издала јој је категоричко наређење да се одмах прикупи на Чемернику са наслоном на положаје свог садашњег левога крила. А то значи да се, задржавајући у својој власти Грамаду, повуче са линије Букова Глава — Панчин Гроб — Виљо Коло на Чемерник и да, према томе, правац који од Виљога Кола преко Стрешера и Сурдулице за долину Јужне Мораве, остави његовој судбини.

Ноћу 24/25 јула ово је наређење било извршено по навици већине ондашњих српских команданата да безусловно извршавају наређења, чим на њима виде потпис војводе Путника. Али у сам мрак, када је већ увељико отпочело повлачење, Бугари су на целом фронту извршили појединачне јурише који су свуда били одбијени, о чему се у дивизиском штабу сазнalo

тек ујутру, кад је већ било доцкан да се задобивени успех искористи. И тако, док су у тим јуришним разбијени Бугари бежали ка Колуници, с. Божици и с. Г. Лисини, победоносна Шумадиска дивизија II позива је, са својим првокласним трупама и благодарећи застарелим схватањима у Врховној команди о природи модерног ратовања, отступала још даље, ка Чемернику.

Колики је грех горњим наређењем био учињен трупама ове дивизије, може се видети из овог класичног примера који треба да остане забележен у историји. Пуковник Плазина, који је са својим пуком бранио отсек на Буковој Глави и Дугој Пољани, када су се Бугари пред његово повлачење примакли његовом 10 пуку на јуришно отстојање, послао је својим батаљонима ову заповест: „Застава, г.г. официри и значари на своја места за јуриш“! Баш кад је командант дивизије са штабом силазио са Панчиног Гроба, идући за Чемерник, на Буковој Глави и Дугој Пољани отпочела је паклена пушчана и митраљеска паљба. Одједном је тамо одјекнуло громогласно и продужено „ура“, после чега је настала мртва тишина, по којој се одмах видело да се једна страна морала повући са положаја, али се тек ујутру на Чемернику могло сазнати која је то била страна. Као што смо већ навели, Бугари су били одбачени, али им то ипак ништа није сметало да се сутрадан без борбе докопају ових положаја.

Сад се, пак, појавио проблем како да се повлачењем дивизије са граничног гребена брани откривени правац од Стрешера, који су заузели Бугари, ка долини Јужне Мораве. И командант дивизије га је решио на оригиналан начин: да тај правац брани маневарски, по принципу такозване активне одбране, да не би претерано развукао своје снаге на далеко већем фронту но што је био онај на линији Грамада — Виљо Коло. Он се одлучио да пусти Бугаре ка Јужној Морави, па да их онда са Чемерника нападне код Сурдулице у бок и с леђа. Ради тога је своје трупе задржао на Чемернику, а на Бачије, између Стрешера и Сурдулице, упутио свега један батаљон, који је имао само да спречава слизак бугарских слабих одељења ради пљачке. Уједно је своју базу за снабдевање преместио из Владичиног

Хана у Предејане и настојао да се започети радови на изради пута између ове железничке станице и Чемерника што пре доврше. Једном речју, прибегао је ретком експерименту који му је, као што ће се одмах видети, и успео.

Бугари, који су избили у околину Стрешера са јачом снагом, кад су видели непомичне импозантне логоре на Чемернику, нису се усудили да силазе доле ка Јужној Морави. Пошто су неко време неодлучно стајали, оставили су на Стрешеру и граничном гребену јужно од овог најужнију посаду, док су остале своје трупе, наочиглед српских делова на Чемернику, рокирали ка Грамади и Клинчарници на левом крилу Шумадиске II позива. Тамо су после вршили из дана у дан бесомучне нападе све до самог примирја.

У резимеу свега изложеног, на реду је да се коначно расправи једна загонетка које смо се и раније на једноме месту, али само овлаш, дотакли. Наиме, Брховна команда је, као што се из свих досадашњих излагања могло јасно уочити, у свим својим комбинацијама била веома, а понекипут и претерано, опрезна, тако да је само са Шумадиском дивизијом II позива направила изузетак. Њу је, упућивањем на Миљевску Планину и даље ка Црнојку, а са њоме и на Власину, изложила великом ризику који не би био много мањи ни кад не би била у питању овога бугарска снага, која је после била у стању да својим нападом захвати и фронт од Грамаде чак до Виљог Кола. Посреди је, дакле, морала бити нека велика нужда, а највероватније да се непријатељу онемогући обухватна акција према левом крилу I армије и уједно овој омогући прелазак у офанзиву преко Големог Виса и Голеша. Уколико је, пак, била посреди бојазан од те непријатељске обухватне акције она, као што ће се одмах видети, није била без основа.

Према аутентичним бугарским изворима, командант бугарске^{•5} армије је у то време и по другипут припремао велику офанзиву у правцу левог крила и бока српске I армије. Ту га је изненадна појава Шумадиске II позива на Миљевској и Глошкој Планини сасвим омела и, као што стоји у овим бугарским изво-

рима, на ту идеју се после никако није враћао. Није се, по нашем мишљењу, враћао стога што, и кад је ова дивизија била враћена на гранични гребен, она је претстављала, с обзиром на свој бочни положај у односу на фронт бугарских армија у Македонији, извесну перманентну опасност за његов десни бок и позадину. Ако би, dakле, добила појачања, она би опет могла обновити овај, у први мах изјаловљени и за његову армију опасан, маневар. Чак и кад је напустила део граничног гребена од Букове Главе до Виљог Кола, а пошто је у својој власти имала врло згодан ослонац за нову офанзиву на Грамади и Клинчарници, она је задржала важно место у низу догађаја који су се тада одиграли у бици на граници Македоније. То доказују непрекидни бугарски напади на ове две тачке, вршени снагом чији би се вишак можда могао корисније употребити тамо где се решавала битка, сем ако се Бугари нису надали да ће решење битке моћи извојевати баш на овом месту.

3. Учење грчке војске у бици и противнапад Бугара

(Скица бр. 40)

I

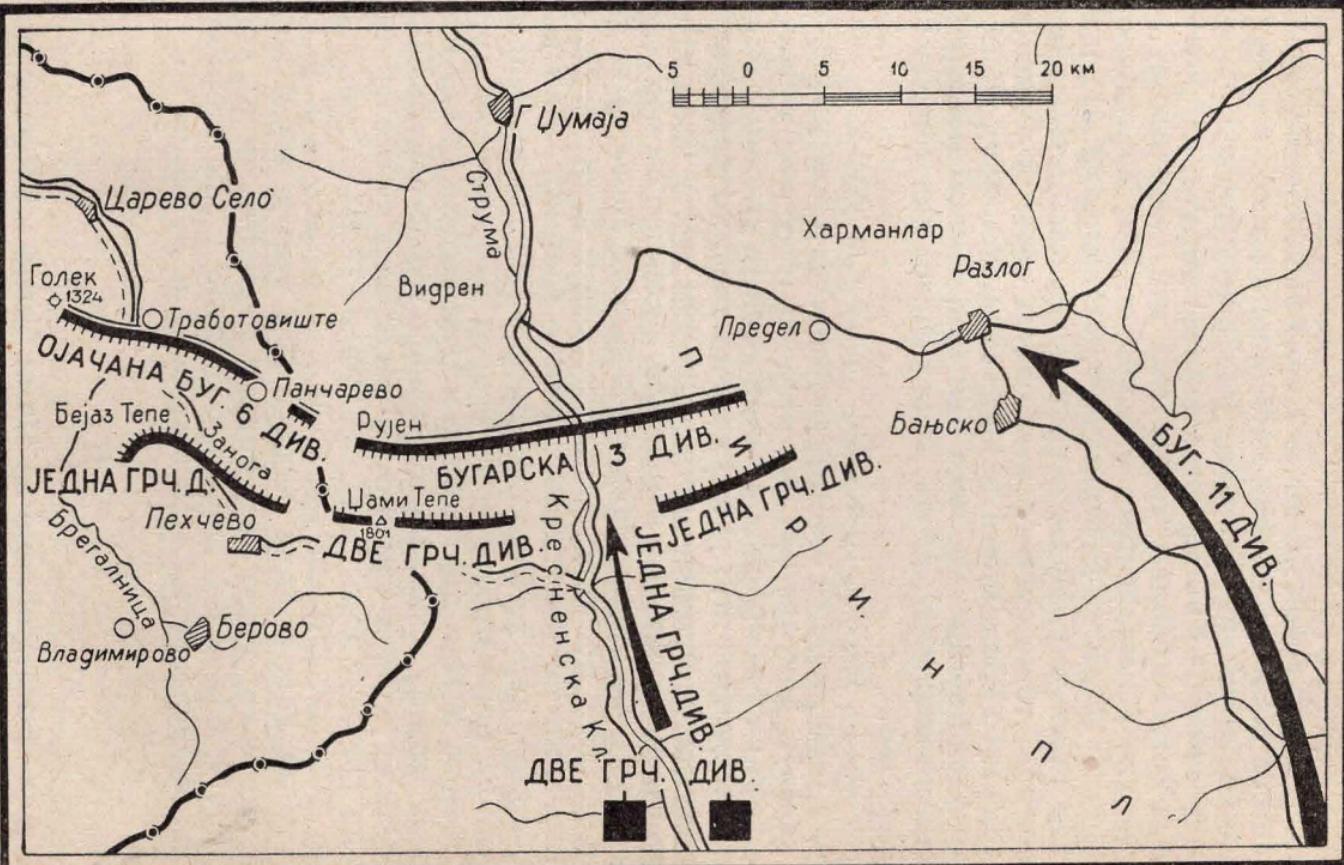
Грци су онде, где смо их оставили по извршеном прегруписавању, мировали све до 16. јула, када су њихове две деснокрилне дивизије прешли у наступање, и 17-ог, када су кренуле и дивизије у центру и на левом крилу. Оне на десном крилу, пошто су 18-ог разбиле бугарску 11 дивизију, заузеле су Неврокоп и сутрадан продужиле наступање за њом уз Месту. Од оних у центру две су се упутиле, да би изманевровале положаје на улазу у Кресненску Клисуру, ка планинским гредама које предвајају Брегалнице од Струме и Струму од Месте. А од оних на левом крилу, једна је, у току 19-ог, потисла заштитнички пук 6 бугарске дивизије са положаја јужно од Берова, а друга деснокрилну 2 бригаду ове дивизије са положаја између Брегалнице и Пехчева код с. Будинараца и надирући

даље на север, заузела је врло значајан положај Бејаз Тепе.

Сутрадан, 20-ог, чињени су на страни Бугара узайдудни покушаји да са 2 бригадом 6-те и 1 бригадом 3 дивизије поврате изгубљени Бејаз Тепе, којом приликом је настрадао левокрилни пук оне прве, те је у нереду отступио чак ка с. Панчареву. За то време је грчка дивизија, која је претходног дана имала посла са заштитничким пуком 6-те дивизије код Берова, почела да напада 1 бригаду ове дивизије, која је посела положаје између Пехчева и Џами Тепеа (Буковик, Гуштерица и Влашке Колибе).

Суседна, пак, грчка дивизија из централне групе, која је нападала 1 бригаду 10-те на крајњем десном крилу 3 дивизије, успела је да је набаци ка Џами Тепеу, па потом да и њу и 3 бригаду, која се већ налазила на том вису у својству левог крила 6-те дивизије, нагна на повлачење ка Џумаји. Због тога се и 1 бригада 6-те дивизије морала са положаја између Пехчева и Џами Тепеа повући вододелницом Брегалнице и Струме. У том су се најзад већ распламсали бојеви и на положајима пред улазом у Кресненску Клисуру у центру и на вису Куру, односно на Пирин Планини, на крајњем левом крилу те исте дивизије која је имала да затвара отвор Струме. Али је, услед претрпљеног неуспеха на крајњем десном крилу, командант дивизије наредио опште повлачење.

Најзад су, 21 јула, у састав овако јако притиснуте бугарске 2 армије ушли 1 бригада 3-ће, која је и дотле оперисала упоредо и у вези са њеним десним крилом, и 2 бригада 2 дивизије из резерве 4 армије. Притиснута и сама с фронта, 4 армија је, dakле, могла да одвоји само толико снаге за спасавање 2 армије. 6 дивизија, стављена сада под команду команданта 4 армије са овим двема и својим двема бригадама, посела је одбранбену линију од Голека на северном крају Плачковице, преко Тработовишта и висова на вододелници Брегалнице и Струме, североисточно од с. Панчарева до близу виса Рујена. Од овог, пак, виса настајала је одбранбена линија сада много прикупљеније 3 дивизије, и водила позади Кресненске Клисуре, на 12 км испред Џумаје.

Скица бр. 40 — Ситуација на Грчком фронту 21 јула увече

Трупе 2 армије, под притиском далеко надмоћније грчке војске и принуђене на непрекидно повлачење, већ су почеле давати знаке деморализације. Бугарски писци се жале на извесне појаве, којих апсолутно није било код трупа, антажованих на фронту према Србима, где су се оне, као што ће се доцније видети, напротив, веома жилаво бориле. То им пада тим теже што су се те појаве дешавале баш у борби са Грцима, чију су војничку вредност Бугари увек потцењивали. По њиховом признању, Бугари, иако су мањом одрасли као горштаци, теже су се снalaзили на овом планинском терену него Грци; многе су јединице у првој јачој борби безразложно окретале леђа или су с планом немилице трошиле муницију, да би имале оправданог повода за повлачење.

Сада је, најзад, грчка војска почела узимати учешћа у бици, која се већ распламсала на фронту српске III армије. Додуше, она још није била у тесној тактичкој вези са том српском армијом, али је углавном била у њеној висини, што је ипак много значило, кад се има у виду да су бугарске армије на том месту биле узјамно тесно повезане у тактичком и командном погледу. Њено је лево крило избило северно од Пехчева и, да је било јаче, могло би опасно загрозити Царевом Селу и позадини највећег дела бугарске 4 армије. Али десно крило, које је било несравњено јаче, било је пред Цумајом, последњом етапом испред Дупнице, код које би његова појава такође била поражавајућа за ову бугарску армију, постављену испред граничног гребена са једном једином комуникацијом за везу са позадином преко Царевог Села и Црне Скале. Према томе, ако није било материјалне тактичке везе између њих, било је идејне, која је била утолико јача што је грчка војска, по својој упадљивој бројној надмоћности на том подручју, обећавала велике резултате у претстојећем крилном маневру ка Царевом Селу и Дупници.

II

Две грчке дивизије са Цами Тепеа и његовог западног продужења кренуле су 22-ог под заштитом јед-

ног јачег одреда, истакнутог на вису Занога, такође на вододелници Брегалнице и Струме, ка Рујену и оближњим висовима западно од њега. После кратке борбе бугарске су трупе напустиле ове положаје, а то је дало маха једној грчкој дивизији која је била у Кресненској Клисури да дебушује из ње и развије се између њих двеју и Струме, на положају код с. Видрена. Ове три дивизије и још две које су се налазиле као резерва иза клисуре, нису ишли даље, чекајући на садејство дивизија са њихове десне стране и пуштајући да их Бугари нападају, што су ови ичинили, али без полета, пошто је сваки нападни елан код њих већ био замро. Ти противнапади нису ни по чему личили на оне којима је обилovala одбрана Калиманских висова и грљанског положаја.

Оне, пак, две грчке дивизије које су гониле и растројавале бугарску 11 дивизију долином Месте, пошто су је још једном разбиле код Разлога, пустиле су је да са остацима отступи ка старој бугарско-турском границама. Оставивши извесне слабе делове код Разлога и удесно до иза Месте ради осигуравања десног бока и позадине, оне су се рокирале улево ка дивизији која је била заузела терасе између Кресненске Клисуре и гребена Пирин Планине, на десном крилу дивизија, упућених ка Џумаји.

Прва бугарска појачања, повучена са угашеног Видинског и Тракиског војишта, почела су пристизати у рејон 2 армије 24 јула. Појачања, пак, која су приспела код Џумаје, одмах су уведена у борбу ради преотимања Рујена и положаја код с. Видрена. Али је тај прилив био сувише мали према снази од 8 грчких дивизија, управљених у последње време концентрично ка Џумаји, рачунајући ту и 7-му и 8-му, рокиране чак из долине Месте. Од осталих, пак, појачања, у Самокову је био формиран такозвани Самоковски одред у јачини једне бригаде, док су два батаљона била додељена остатцима 11 дивизије која је спала на јачину једног слабог пукка.

На ове две јединице Бугари су сада полагали велике наде мислећи, по некој чудној логици, да ће оне бити у стању да нападом у десни бок 7 и 8 грчке

дивизије које су се рокирале извођују неки значајнији преокрет. Ради повезивања њихове акције са акцијом која се у исто време припремала и у извornом пределу Брегалнице код Пехчева, и 2 армија је 27 јула била стављена под команду команданта уједињених армија, чија се надлежност отсада пружала од тромеђе Патарице до долине Месте. На тај начин су Бугари и операције ове своје армије и операције грчке војске према њој званично уврстили у фронт ове генералне битке, санкционишучи стање које се, у духу најновијег развоја стратегије, само собом теориски натурало.

Овога дана, тј. 27 јула, пошао је из Самокова Самоковски одред и увече је заноћио на старој бугарско-турском граници код Демир Капије (на планини Рили). 11 дивизија, пак, која је добила нов назив Источнородопски одред, била је у покрету још од претходног дана, али је лагано одмицала, чекајући да се удаљенији Самоковски одред са њом поравна. Њихово, пак, заједничко дејство настало је тек 29-ог, када су грчки осигуравајући делови источно од Разлога били, од стране Источнородопског одреда, принуђени на повлачење делом на југ ка Неврокопу, а делом на запад ка Разлогу. Самоковски одред, који је претходно морао да издвоји готово цео један пук за осигуравање старе бугарско-турске границе удесно до испред Рилског манастира, заузео је тада вис Харманлар, северно од планинског пролаза, званог Предел, који служи као најудобнија веза између Месте и Струме. Источнородопски одред, пошто је упутио извесне своје делове на југ ка Неврокопу, прошао је кроз Разлог и стигао пред Предел Хан јужно од Самоковског одреда.

Међутим, до тог времена су грчке 6, 7 и 8 дивизија већ нагнале на повлачење лево крило бугарске 3 дивизије које је бранило приступ Цумаји источном страним Струме. 30 јула су се ка овим двама бугарским одредима поврнули 7-ма и један део 6 дивизије и почели их потискивати. А ко зна како би ти слаби бугарски одреди прошли, да 31 јула у подне није наступило примирје. Они су, дакле, постигли једино то да за тренутак спасу од гоњења већ потиснуто лево крило 3 дивизије,

које се упутило ка положајима североисточно од Цумеје.

Далеко већи успех био је постигнут код Пехчева према усамљеној грчкој 3 дивизији, нападом који је отпочео 28. јула. Тада је 2 бригада бугарске 2 дивизије предузела наступање већим делом ка Бејаз Тепеу, а мањим ка Заноги, док је 1 бригада 3 дивизије напала Бејаз Тепе са северозапада и запада. Обухватно нападнута, ова се грчка дивизија није могла одржати на положају Бејаз Тепеа и око подне је била приморана да га сасвим напусти и да се повуче на југ. Следећих, пак, дана, 29-ог и 30-ог, бригаде су нападале на Заногу са севера и запада и Кадијицу (западно продужење Цами Тепеа), најпре са запада, а кад је коњица заузела Берово, и са југа. Али је том приликом била освојена само Занога, што можда не би ишло у прилог грчким дивизијама на Рујену и висовима западно од овог, да није убрзо наступило примирје. Чак и то је било неизвесно, пошто се дотичне бугарске трупе, по заузету Заноге, нису показале нимало активним, због чега су биле јавно жигосане наредбом команданта 4 армије.

Једном речју, Бугари су са целокупном овом противофанзивом постигли само то да за извесно време одгоде пад Цумеје, до кога би, да није било примирја, неминовно морало доћи због онако слабог држања тих бугарских трупа и велике бројне надмоћности Грка. Чак и ако би левокрилне грчке дивизије на десној обали Струме остале до краја паралисане, са Бугарима на свом левом боку и Заноги, оним трима дивизијама на десном крилу, односно на левој обали Струме, ништа није стајало на путу да, пошто ослободе свој десни бок, продуже наступање својим првобитним правцем. После тога би им остало да саме, или уз подршку две дивизије из опште резерве, дотуку већ поколебано лево крило бугарске 3 дивизије које, на положајима ка којима се повукло, није наишло нинашта што би му могло повратити изгубљено самопоуздање, а особито под утиском разочарања после изјаловљених нада у помпезно припреману противофанзиву у пределу Месте и изворишту Брегалнице.

4. Последњи напори III армије да се пробије ка Царевом Селу

I

Генерал Драг. Милутиновић који је онда, као командант Тимочке дивизије II позива, био у стању да прати и уочи све важније догађаје на фронту III армије, којој је и његова дивизија припадала, врло неповољно се изражава о уложеног енергији од стране дивизија предње линије у нападу на Калиманске и Грљанске висове. У својој књизи „Тимочка дивизија II позива у рату 1912 и 1913 године“ он тврди да су га оне изводиле веома тромо и осуђује команданта Моравске I позива што су му све пољске батерије, до једне оштре интервенције команданта III армије, остала на првобитним положајима изнад Осојнице и Драгобрашке Реке. Колико је, пак, за период од 23 јула па надаље оправдана та његова критика која је у великој опреци са већ створеном легендом о тим нападнутим положајима, видеће се у току нашег даљег излагања. Али се за период од заузимања бугарских предњих положаја до тог датума може рећи да му је ова оцена исправна.

После неуспешлог покушаја да нападне Калиманске висове и са севера, Моравска дивизија II позива није за све то време учинила ништа. Али, она није ни могла ништа учинити пошто је са снагом од три пука, који су се временом прикупили на веома уском Црном Камену према Киселици и њеном јужном огранку до к 799, била, код онако широке просторије која је армији стајала на расположењу за маневровање и напад, остала као парализана. Што се, пак, тиче Моравске I, у времену од заузимања предњих положаја па надаље, код ње је стварно дејствовао само левокрилни 2 пук, иако је у свом саставу имала импозантну снагу од четири пука.

Њен деснокрилни, 3, пук од два колико их је свега имала у предњој линији, пошто је 18-ог избио на вис код Терзиске Мале и вис са његове леве стране, који су српске јединице онда звале „Лепи Вис“ и у чијем

га је заузимању енергично потпомагао левокрилни, 2, пук где су им се крила измешала, није се даље ни помакао с места. Он је чак био и у веома слабом додиру са непријатељем који му је био, као што стоји у његовом операциском дневнику, пред левим крилом на даљини од 1, а пред десним, 2 — 3 км. Њега је командант дивизије, свакако у сагласности са командантом армије, оволико штедео, јер се бојао компликација са просторије између грљанског положаја и Голека, на којој су се налазила три бугарска пука: два из 3-ће и један из 1 бригаде 2 дивизије, које нико није нападао. Десно од 3 пука могао је према овима да се развије 1 пук из дивизиске резерве, у ком би случају он примио на себе улогу ослонца и као неког бочног осигурања осталих делова у дивизиској предњој линији, која је била додељена 3 пуку. Али је тај пук остао са своја три батаљона ешелониран од предњих коса реке Осојнице до између с. Липеца и с. Блатеца, због неизвесне ситуације на дивизиском десном боку према планинској греди од Голека до Обозне. И најзад, ови би исти разлози свакако проузроковали и уздржљивост у погледу употребе пољских батерија са којима се, пак, судећи по наводима генерала Милутиновића, командант армије није слагао.

Мада изгледа парадоксално да, у нападу једне дивизије од четири пука, од којих је један у сваком случају морао остати у дивизиској резерви, два (од којих је један у првој борбеној линији), добију улогу некакве побочнице и остану ван акције, ипак се за то не може окривити командант дивизије. Ко зна како би се и сваки други, да је био на његовом месту, определио у оној заиста изузетној ситуацији, кад је требало и нападати и чувати се од изненађења с бока на оној пространој ветрометини. Али, команданта дивизије у сваком случају правда грешка коју је учинио командант армије, чиме је и њему и себи, не само у овом периоду, већ и у даљем току операција, везао руке.

Киселица са својим јужним обронком, позади ових Преслап и лево од свих грљански положај, од природе су врло јаки и притом, још изразније, врло брижљиво утврђени положаји. Али, и поред свега тога, њихов је

заједнички фронт био исувише узан, по чему није ни заслуживао да се о њега фронталним нападом ломи снага две дивизије која, по својој маневарској способности, тражи за свој замах далеко шири простор. Довољно би, према томе, било да је против тих положаја била управљена само Моравска II, у ком би случају Моравска дивизија I позива могла са своја четири пукови бити употребљена према просторији између грљанског положаја и Голека, а она је и њеном команданту и команданту армије сада задавала толико бриге. Главни напад би се, према томе, извео зоном далеко мање утврђеном и припремљеном за одбрану, те би тако и потенцијал обе дивизије могао бити у пуној мери искоришћен. Ако би, пак, којим случајем и искрслас опасност на десном боку од Голека и Обозне, дивизиска резерва би била ту да јој изађе у сусрет. А ако не, остала би до краја у својој првобитној улози главног регулатора борбе на фронту до њеног коначног решења.

Тако је требало, по нашем мишљењу, организовати овај напад, ако не од почетка, а оно бар од онда кад је, због неуспеха Црногорске дивизије на армиском левом боку, пропао покушај да се Калимански висови наткриле и непријатељски фронт обухвати са севера. Према томе, чим се видело да се ово браниочево крило не може изманевровати, одмах је требало изменити првобитни план напада, па потражити одушкве на другом крилу, које је нудило више изгледа на успех. А баш то није ни тада ни доцније било учињено. Стога и овде наилазимо на исту појаву устручавања од крилних маневара и вођења борбе на широком фронту, као и код I армије, што су не само дозвољавала, него чак и изискивала савремена тактичко-оперативна искуства, која су била већ увек откријена у току овог рата. Другим речима, наилазимо на устезање старе школе да слободно пође ка новим видицима модерне тактике. То устезање, ако нас није лишило победе која је, уосталом, и иначе била неизвесна с обзиром на величину снаге са којом је располагао непријатељ, сигурно је непријатељу омогућило да из своје 4 армије шаље појачања 2 армији коју су притисли Грци.

21 јула, са којим датумом, уз наведене напомене, настављамо прекинути опис догађаја на фронту III армије, 2 пук I позива је понова вршио напад својим левим крилом северно од дубоке увала која раздваја Калиманске од Грљанских висова, специјално на косу која се, у даљем продужењу јужног отранка Киселице, у свом кратком паду пружа ка тој ували. Али, у том нападу под унакрсном ватром којој је био изложен, тај пук није успео благодарећи неактивности 3 пука са његове десне и Моравске дивизије II позива са његове леве стране.

Међутим, на десном боку Моравске дивизије I позива сасвим неочекивано се десила једна велика промена која је, бар за извесно време, омогућила њеном команданту да слободније дише и да у својим комбинацијама буде мало одрешитији. Бугарске трупе око Каракуле Обозне овог дана су се повукле планинским гребеном на север ка Голеку, угледајући се на 1 бригаду 3-ће и 2 бригаду 6 дивизије, које су то исто учили на свом правцу после неуспешног напада на Бејаз Тепе, који су пре тога заузели Грци. Благодарећи томе, тамошња десна побочница Моравске I позива и Добровољачка бригада (скица 41), која је по подне стигла од Радовишта, заузеле су караулу, што је било учињено без 2 коњичког пука, који се тог јутра преко с. Лакија вратио у састав своје дивизије.

Сутрадан, 22-ог, Добровољачка бригада је продужила наступање ка северном делу Обозне а десна побочница се упутила у састав свог пука (16), пошто је њену улогу сада примила на себе ова бригада. Два батаљона 1 пука, заостала између с. Липеца и с. Блатеца, из бојазни од евентуалних непријатељских покушаја са те стране, спустила су се наниже и, заједно са оним испред себе, распоредила се на предњим косама позади Осојнице наспрам празнине између Терзиске Мале и с. Пекљана, остајући и даље у улози дивизиске резерве. Од интереса је, пак, овде напоменути да су тог дана изјутра бугарски осматрачи са грљанског положаја приметили да између с. Липеца и с. Блатеца

више нема логора она два батаљона из 1 пука и брдске батерије, где је уствари био упућен са отсека 3 пука само један брдски артиљериски вод. Констатујући то у свом извештају команданту 4 армије, командант 7 дивизије је то пропратио својим мишљењем да су те јединице отступиле на запад и да, према томе, претстоји, не знамо само због чега, опште повлачење српске војске у том правцу. Међутим, за то време су се ти батаљони, као што смо већ видели, помакли за нешто унапред, ближе осталим трупама своје дивизије, а брдски артиљериски вод је био враћен на отсек 3 пука, одакле је и био повучен.

Опет се, дакле, са наслоном на десну побочницу од два батаљона 1 и 3 пука, која је још увек држала изоловани положај североисточно од с. Пекљана, добио известан, у односу на 2 и 16 пук на нападном левом крилу, степенасти поредак насприм просторије између Голека и грљанског положаја. Али, друкчије није ни могло бити јер се од комandanта дивизије упорно тражило да освоји грљански положај, а овај није имао могућности да том, по армију и дивизију одиста опасном, зоном упути у напад колону која би се могла носити са тамошњом ојачаном 3 бригадом бугарске 2 дивизије.

Најзад, у току овог дана је издата армиска заповест за напад из које се видело да је комandanт армије, и поред измене ситуације у погледу указане немогућности да се обухвати браничево десно крило, остао доследан свом првобитном плану да освоји Калиманске и Грљанске висове, без обзира на то што их је сада могао нападати само с фронта. Напад је имао отпочети 10-ог, али по извесној поступности која се није могла избећи због погрешно изабраног правца за напад. По њој је требало најпре освајати Киселицу и њен јужни огранак све до увала измене између Калиманских и Грљанских висова, а по освојењу ових, напасти грљански положај и, напослетку, по паду овог, предузети напад на положаје источно од њега уз учешће дотле неангажованих 3 и 1 пука. Та је поступност, наравно, као последица фикс-идеје да се Калимански висови и грљански положаји морају освајати с фронта, само

ишла на руку браниоцу, који је сву своју пажњу могао посветити њиховој одбрани.

Пукови у предњој линији Моравске дивизије II позива — 2 пук на левом и 3-ћи на десном крилу — примакли су се означеног дана пре сванућа непријатељским положајима — Киселици и њеном јужном огранку — на 400—500 метара, скраћујући на тај начин брисани простор пред собом. Али, ни са тог близског отстојања нису преко целог дана могли ништа учинити те их је тако у узалудним напорима да се примакну на јуришно отстојање, затекло вече. Сада се, пак, примакао и 1 пук из дивизиске резерве, прошао кроз редове левокрилног 2 пука и налетео на Киселицу. Његови су предњи редови у једном тренутку чак и продрли у предње бугарске ровове, али су убрзо, противнападом бугарских резерви, били одатле одбачени ка задњим, код којих су се прикупили и припремили за поновни напад. Потом је пук понова кренуо навише и овом приликом на јуриш заузeo Киселицу, после чега су Бугари покушали да је противјуришем поврате, али су били одбијени. На тај начин је ова значајна тачка дефинитивно остала у рукама тог пука.

Остале бугарске трупе, на сектору између Киселице и раније споменуте увале између Калиманских и Грљанских висова, повукле су се затим ка грљанском положају, после чега су 3 пук II позива и 2 пук I позива који је сада, сав прикупљен на северу од ове увале, такође врло енергично суделовао у борби, до ујутру избили на те напуштене положаје. За време док су друга два батаљона овог пука била задржана у дивизиској резерви, 1 пук и два батаљона 2 пука из Моравске II позива образовали су фронт према Преслапу и теренској вези између овог и грљанског положаја, у ватреном додиру са тамошњим бугарским трупама. Остали, пак, пукови, ојачани 16 пуком који се развио између њих и потпомагани врло јаком артиљериском ватром, кренули су преко увале у напад на овај други положај. После жестоке борбе на овом солидно утврђеном положају, они су се најзад укопали на неколико стотина метара испред бугарских стрељачких заклона.

Међутим, 3 пук I позива, коме се тог дана вратио батаљон са положаја североисточно од с. Пекљана, где га је сменио један добровољачки батаљон, као и 1 пук, имали су и даље улогу бочног закриља. Ту је улогу условљавало присуство три пука ојачане 3 бригаде бугарске 2 дивизије на положајима између грљанског положаја и Тршћанске Чуке. А сем тога, из 3 пука су, по наређењу команданта дивизије, била повучена два батаљона на позадњи положај између Драгобрашке Реке и Осојнице, на Црвено Брдо, где су образовала дивизиску резерву, пошто је 16 пук, развијши се између 2 пука I и 3 пука II позива, престао да функционише као резерва.

Наредних дана, 25, 26 и 27 јула, владало је затишје, за које време су пољске батерије Моравске I позива прешли на положаје ближе пешадији, почев од такозваног Лепог Виса па улево до близу с. Црни Камен, где су се поравнале са батеријама Моравске II позива. Потом је 28-ог, после жестоке артиљериске припреме са ових ближих положаја, напад настављен, а завршио се 19-ог под најжешћом борбом, нарочито на фронту 2 пука I позива који је тада од целе војске спонтано добио надимак „гвоздени“. Нарочито су се на његовом отсеку низали са променљивом срећом, у виду непрекидног лелујања бојне линије час напред час назад, јуриши и противјуриши око поједињих ровова и ћувика. По дефинитивном заузимању неколико ћувика и извесног броја ровова, његов борбени поредак је, мештимично и на неколико десетина метара од ових, испреламан и коначно заустављен од стране Бугара, који су се исто тако упорно и сјајно укопали и бранили.

Али, то је био последњи напор после кога је напад сасвим малаксао, а кратки покушаји да се извођује успех ноћу 29/30 и 30/31 јула остали су без успеха. Тад је настала права рововска војна, у којој ниједна страна није могла ни мрднути унапред. Тако се, дакле, појавио претеча исте такве рововске војне, која је у идућем Светском рату била примењена у далеко ширим размерама.

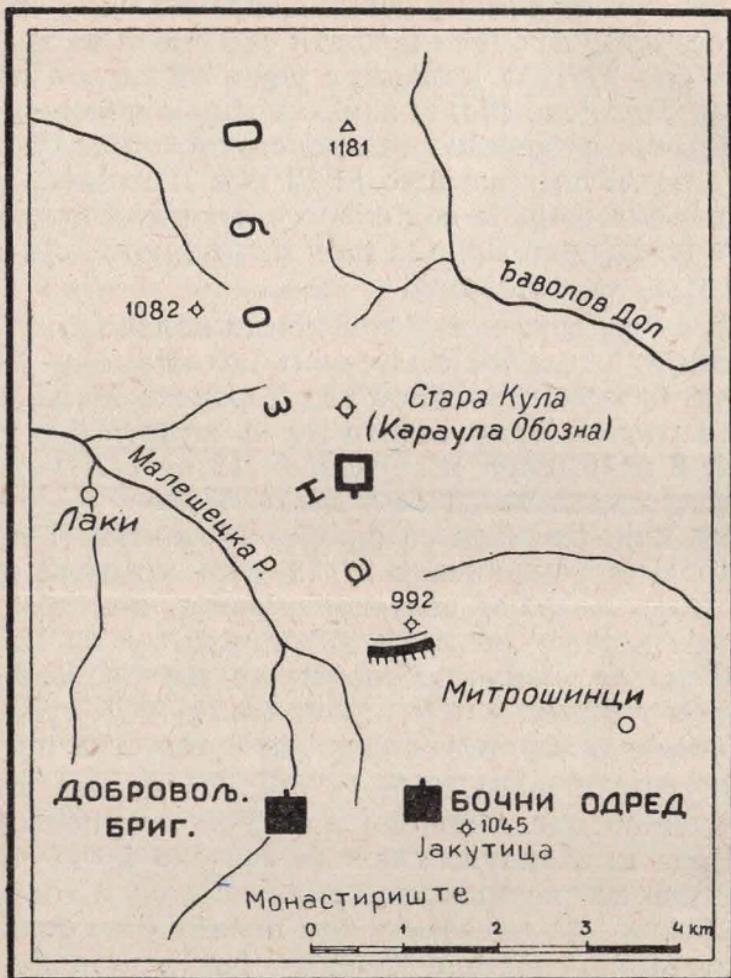
Пошто су у току ових борби видели да им напад с фронта на овако јаке положаје не успева, командант

армије и командант Моравске дивизије I позива отпочели су изразије да припремају акцију и у правцу левог бока бугарских трупа на грљанском положају, што ће рећи, према бугарским положајима између овог и с. Трсина. Ово судимо по томе што је 1 пук I позива, лишен једног батаљона који је био нешто раније упућен на Плачковицу у помоћ Добровољачкој бригади, јер су се Бугари почели враћати са Голека ка Караули Обозни, био 27. јула помакнут унапред ка положајима десно од Терзиске Мале, захватајући и положај дотадашње десне побочнице североисточно од с. Пекљана. Ово судимо и по томе што је 12 пук II позива, јачине три батаљона, који је сад скоро стигао из Скопља, био доведен на Црвено Брдо, а не позади трупа које су нападале грљански положај.

Сад су се, дакле, на овом крилу налазили: у предњој линији 1 пук на означеним положајима, 3-ћи са своја три батаљона на вису код Терзиске Мале, Лепом Вису и Црвеном Брду, пошто му је четврти био послат у помоћ 2 и 16. пуку, и у резерви 12 пук. А можда се помишљало и на то да се у даном моменту овамо доведе још који батаљон са фронта Моравске II позива, као што су стварно ноћу 27/28. јула кренула оданде два, истина, не ради ове комбинације, већ због компликација које су на крају 27-ог искрсле на Плачковици. Тада се, дакле, обелоданило да Добровољачка бригада и упућени јој у помоћ батаљон 1 пука неће бити у стању да зауставе надирање Бугара тим правцем.

Међутим, што се тиче 12 пука II позива који је 28. јула одмах после поноћи нагло био упућен са Црвеног Брда ка Караули Обозни, извесно је да он није био доведен на ово армиско крило само ради тога да ту чека наређење за одлазак у том правцу баш онда када тамо ситуација постане тешка. Чак и кад је тамо отишao, не чекајући да му се придруже поменути батаљони из Моравске II позива, који су доцније у највећој журби продужили марш за њим, наведена комбинација о нападу просторијом између грљанског положаја и с. Трсина није била занемарена, већ само одгођена. Она је за тренутак уступила место изненадно искрслој комбинацији која је претпостављала удаљен

обилазак непријатељског левог крила. Кажемо за тренутак, јер је командант армије, у времену примирја, за које се није знало да ли ће по његовом истеку бити закључен мир или ће се наставити ратне операције, довоје на Црвено Брдо два пука Тимочке дивизије II позива.

Скица бр. 41 — Распоред српских снага на Плачковици 29 јула увече

Ова друга комбинација наступила је по указаној потреби да се једном за свада рашичести ситуација на армиском десном боку и уједно постигне дотле занемарена тактичка веза са Грцима па, ако је могуће, и

да се изманеврују непријатељски положаји пред армским фронтом. Услед потребе да се тамо упути нека јача снага, ноћу, уочи 28. јула, било је предвиђено формирање једног јачег одреда, у чији су састав имали да уђу: Добровољачка бригада, тамошњи батаљон 1 пук, сва три батаљона 12 пук, два батаљона из Моравске II и обе брдске батерије које су се налазиле код Моравске дивизије I позива. Питање је да ли је овај одред био доволно јак за извођење овог великог задатка на терену веома тешком за офанзивне операције, али се за ову сврху није могло издвојити више, а да се за дужи период времена не ослаби ударна моћ армије.

12 пук је са брдским батеријама одмаршовао на вис северозападно од Каракуле Обозне која је била у рукама Бугара. Ту је доста дugo чекао да му се приједоре батаљони из Моравске II позива, који су по подне стигли толико заморени, да у току овога дана нису могли продужити даље. Следећег јутра сви су они кренули, пребацујући се са виса на вис под заштитом побочнице, постављене пред самом караулом на даљини од 1,5 км, и у току дана стигли на положај југо-западно од с. Митрошинаца, куда су се повукли Добровољачка бригада и пријати јој батаљон 1 пук. Одатле је, пак, сутрадан, 30-ог, отпочело опште наступање у две колоне и потискивање бугарских предњих делова са положаја на положај. Томе је 31-ог следовао и напад на положај око саме карауле, где је дотле било мало бугарских трупа, пошто је све остало раније отишло да суделује у нападу на Грке. Ипак је један бугарски пук, враћајући се оданде, стигао у подне код Каракуле Обозне и одмах упутио парламентаре да објаве закључено примирје.

Најзад се и ојачана 3 бригада бугарске 2 дивизије при крају и после толиког времена, опет јавила да је жива. Уочи примирја, 30. јула, неке су њене трупе извршиле напад у правцу с. Пекљана, али су биле одбијене ватром тамошњих делова 1 пuka.

III

Напад III армије није успео, а велико је питање и да ли би његов исход био друкчији чак и да је био

боље организован, пошто та армија није била надмоћнија од непријатеља и није имала простора за неке широке комбинације. Непријатељ пред њом није био ништа слабији од ње, а пошто је његов распоред био доста збијен, могао се жилаво бранити од напада са ма ког правца. Додуше, надмоћност над непријатељем могла се постићи згодном комбинацијом при нападу на било коју тачку у низу његових положаја, па било то на Калиманским висовима или на грљанским положајима између ових и с. Трсина. Али шта то вреди кад је он, решеношћу очајника, био готов да борбу настави и на унапред солидно утврђеној, следећој, тачки као што је био случај по паду Киселице.

Према седам пукова српске војске (три из Моравске II и четири из Моравске дивизије I позива) Бугари су на овом фронту имали девет (8-ми, 13-ти, 22-ги-26-ти и 31-ви из 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, 39-ти и 40-ти из 3 бригаде 2-ге, 50-ти из 3 бригаде 7-ме и 9-ти из 1 бригаде 2 дивизије). Ако се претпостави да су ови пукови били нешто слабији од српских, због формирања нових дивизија за време мобилизације, они су у погледу укупног броја бораца могли бити само подједнаки српским пуковима. На нападнутом, пак, делу фронта, што ће рећи, на Преслапу и грљанском положају, Бугари су имали шест (свих шест из 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, рачунајући ту и 50-ти) према српских пет пукова (три из Моравске II и 2-ги и 16-ти из Моравске дивизије I позива), те су и на том mestu снаге, по броју бораца, биле приближно једнаке. Истина, на српској су страни два пука била ван акције (1-ви и 3-ћи из Моравске дивизије I позива), али их је код Бугара ван акције било три (9-ти, 30-ти и 31-ви), из чега излази да је јачина неупотребљених снага пре вагла на штету Бугара. Превага је била на српској страни једино у артиљерији, а специјално на нападнутом сектору Преслап — грљански положај, поготову ако ту рачунамо и три брзометне хаубичке батерије са

врло ефикасним дејством. Међутим, преимућство Бугара је било у томе што су се борили на јако утврђеним положајима, односно у заклонима за које су имали дољно времена и средстава да их оспособе за одољење српској убитачној артиљериској ватри.

Потстакнути усталјеном равнотежком снага и збиеношћу нападнутог фронта, Бугари су се бранили далеко боље него у првој фази Брегалничке битке, када су им јединице биле раштркане на веома пространом боишту. Они су дочекивали јурише, одбијали их, а изгубљене објекте преотимали противјуришним пуковима и батаљона, па и поједињих чета, често и по личној иницијативи команданата и командира. Баш пукови 7 дивизије и 2 бригаде 4 дивизије, који су побегли са Рајчанског Рида пре но што је отпочео српски напад на ту главну одбранбену линију и који су потом слабо бранили Кочане, јер се на боковима нису осећали сигурним, овде као да су се препородили. Они су, заједно са 50 пуком, јуначки издржали сву жестину ових крвавих борби која се свом својом тежином свалила на њих.

Једном речју, овде видимо појаву обратну оној на Рајчанском Риду и код Кочана, у Брегалничкој бици. Што је најинтересантније, та је појава обратна и оној код трупа које су се у завршној бици на граници Македоније бориле на фронту према Грцима, иако су Срби вршили далеко жешће нападе од Грка. Та се појава може објаснити једино на овај начин: на фронту према Грцима обесхрабрила их је изразита бројна инфиериорност и превелика развученост по ширини, док је на фронту према Србима на дотичне њихове трупе повољно утицао осећај да се боре у маси, раме уз раме, а то им је уздизало самопоуздање, полет и вољу за такмичењем.

На закључку свега о борбама на фронту III армије вредно је, поред споменуте могућности и потребе да се решење битке тражи на што ширем фронту комбиновањем фронталног и бочног напада, забележити још једну важну новину. Та новина је у овим дугим и живљавим борбама, уз максимално искоришћавање модер-

ног брзометног наоружања, наговештавала да ће будуће чисто фронталне битке трајати врло дуго, толико дуго да ће се, при иоле уједначеним снагама, махом сводити на узајамно изнуравање док се, као ово овде, не дегенеришу преобраћањем у бесконачну и досадну рововску војну. Та ће војна уназадити ратну вештину, враћајући је у средњовековно доба позициске војне и линиске тактике, и држати је тако уназађену и учмалу све док се не појаве нова техничка средства као, например, тенкови и јуришни авиони, која ће бити у стању да искидају укочене фронтове.

Глава трећа

СТАГНАЦИЈА, ПРИМИРЈЕ И МИР

III армија, главни и једини носилац офанзиве српских армија није, дакле, могла ни корака даље. Што се, пак, тиче I армије, она је до краја рата остала непомична. Судећи по свему, она је имала одобрење да се, остајући и даље у улози главног ослонца на целом битачном фронту, ограничи на демонстративну акцију, док јој суседне трупе не омогуће да без великих жртава освоји врло јаке граничне положаје пред својим фронтом, стим да после опет преузме водећу улогу у даљем току офанзиве, узимајући под своју команду и Шумадиску II позива, са којом би имала четири комплетне дивизије. У први мах се помишљало на то да ће јој у освајању тих граничних положаја моћи да помогне ова дивизија својом акцијом од Миљевске Планине. Па, када то није помогло, очекивало се да ће јој ову услугу учинити III армија и Грци избијањем код Царевог Села и Дутнице, до кога, као што смо већ видели, уствари, није ни дошло. И најзад, кад је и тамо запело, Врховна команда је опет почела упирати погледе на Власину где је, услед непрекидних бугарских напада на лево крило Шумадиске II позива, и иначе још увек врило. Припремајући једну нову комбинацију са овом дивизијом у смислу њеног поновног излетања изван Власине, она се постепено ојачала са два батаљона 5 пук II позива, доведених из Призрена, 3 прекобројним и 15 пуком I позива, доведеним из Пирота, и два пука III позива. Али, кад је дошао моменат да се, по завршеним при-

премама, у духу те замисли нешто предузме, наступило је примирје.

Тако се нису испунила ни очекивања да ће грчка војска, расположући на свом војишту још увек великим бројном надмоћношћу и довољно широком просторијом за извођење маневра, одиграти улогу ударног маља. Али су је за моменат, пред само примирје, омели противнапади притечлих бугарских појачања, те није успела да наруши стагнацију тог дела ратишта која је већ преовладала на Српском фронту, него јој се и сама за моменат потчинила. Додуше, да није било примирја, врло је вероватно да би она, по завршеном груписању јаких снага према Цумаји, ову заузела и потом се појавила код Дупнице. Међутим, ми рачунамо само са оним што се стварно и десило.

Ова стагнација, необична за ондашње појмове о стратегији, а која је наступила као последица потпуне равнотеже снага на Српско-бугарском фронту који је био главни, стала је бугарске управљаче парадоксалних територијалних жртава. Као што нам је већ познато, они су у почетку рата, да би се што пре и без велике галаме докопали спорне територије у Македонији, повели овде распарчане ратне операције, остављајући уједно неангажоване читаве три армије према српско-бугарској и старој бугарско-турској граници. Услед тога нису били у стању да у решавајућем моменту искористе фрапантну бројну надмоћност над српским армијама, која је била само унеколико ублажена проширењем нападног фронта и према Грцима. Услед тога су Бугари изгубили битку и војнички били избачени и из оног дела спорне територије који је био у њиховој власти. Сада, пак, само да не би Србима и Грцима уступили више ниједну стопу земљишта, они су све политичке и територијалне обзире, па и оне најбитније, бацали под ноге. Тиме су ризиковали да дефинитивно изгубе Тракију, због које су се у прошлом рату толико крвавили код Једрена и на Чаталци, и пустили Румуне да им преплаве Северну Бугарску.

Благодарећи овим очајничким мерама једног изузетног и непојмљивог каприса, бугарски су управљачи успели да завршина битка остане војнички нерешена.

Али, све друго је говорило да је рат за њих био изгубљен што, истина, није било исписано на српским и грчким бајонетима, већ у неогарављеним пушкама и топовима румунске војске за њиховим леђима. Она је, dakле, услед огромних напора и жртава првенствено српске војске, теразије победе дубоко превагла на страну Савезника, који су, и без њене помоћи, већ били господари територија због којих је рат и био поведен.

Са општим уверењем да је то тако, почело је заседање дипломата у Букурешту, где је било углављено примирје које је имало отпочети 31. јула у подне, а 10. августа закључен је мир. По одредбама уговора о миру, Бугари су се одрекли спорног и неспорног дела Средње Македоније у корист Срба, Солуна, његове околине и Кавале у корист Грка, а једног дела Добруџе у корист Румуна. Питање Тракије није том приликом у Букурешту ни било расправљано, него су је Турци, без иаквог уговора, дефинитивно задржали у својој власти.

ОПШТИ ЗАКЉУЧАК

У ратовима Србије 1912 до 1918 године распознају се три значајне етапе од којих је рат, који смо у овом делу описали, чинио другу по реду.

Прву, а уједно и пробну, етапу дао је рат са Турсцима 1912 и 1913 године, поведен са највећим народним одушевљењем, изнад кога је до судара, као неки невидљиви фантом, лебдео злослутни знак питања. То питање је, пре свега, било у томе какве ће резултате дати стављена на пробу општа војна обавеза најширих размера и мобилизација свеколиког способног мушких живља, скопчана са потпуним утапањем сталног кадра у море резервиста. Затим, како ће се снаћи и активни официри, а камоли маса резервних, у командовању гломазним четама и батаљонима, до којих је довела до максимума проширења ратна формација. И најзад, да ли је српски народ, после извесних недаћа у недавној прошлости, које су могле значити и почетак моралне декаденције, дорастао за извођење додељеног му грандиозног задатка: да доврши оно што је било започето у устанцима и ратовима за независност 1876—1878 године. Те су се недаће десиле у истом оваквом националном рату 1876, када је исто овако одушевљена српска милиција уступкнула пред слабијом турском регуларном војском, као и у скроз непопуларном и рђаво вођеном рату 1885 године, када је српски стални кадар, појачан врло малим бројем резервиста, био надјачан у сукобу са бугарском милицијом, која је са пуно одушевљења усталала да брани извршено присаједињење Источне Румелије њеној отаџбини.

Међутим, догађаји су се одиграли, а од свих ових злих слутњи, које су притискивале психу свих скептика, а особито виших старешина који су учествовали у наведеним ћедаћама, није се обистинила ниједна. Српска војска, преобраћена широко изведеном мобилизацијом у чисто народну војску сасвим новог типа, показала се далеко дисциплинованијом, покретљивијом и у борби чвршћом од негдашње српске милиције. Додуше, у операцијама, изведеним филмском брезином, код ње није било неких особито великих подвига којима је обиловала у следећа два рата. Томе је, пак, била крива још недовољно савладана гломазност њених основних јединица, недовољно жилаво држање самих Турака који се у овој прилици нису показали као њихови аскери из 1876 године, као и, из ранијих ратова наслеђена, сенка извесног пессимизма у редовима српског вишег командовања.

И одиста, она се, наоружана изванредним самопоуздањем, одмах после Првог балканског рата, испречила пред Бугарима, негдашњим победницима код Сливнице, чија је војска притом била бројно јача од ње. Тако је наступила и друга етапа обележена ратом са Бугарима 1913 године. У овој етапи, без обзира на њен карактер, српска војска се, бесумње, још више очеличила, да би се тако очеличена, са великим поуздањем у своју снагу и своју историску мисију, могла ухватити у коштац и са великим Аустроугарском Монархијом у трећој и завршној етапи. Та се етапа почела одвијати већ 1914 године, носећи у себи за српску војску тешка и претешка искушења.

Као што смо раније већ објаснили, само је српско више командовање у тој другој етапи донекле храмало, јер му је требало времена да се снађе у еволуцији која се још тада почела са великим замахом испољавати на пољу стратегије. После научних доктрина наслеђених из доба једнометног наоружања, а дословно примењених и у скорашњим биткама код Куманова и Битоља, које су биле краткотрајне, чemu је допринела и слаба отпорност Турака, сада се, због врло велике отпорности Бугара, сасвим неочекивано појавио нови тип дуготрајних битки на огромним фронтовима. Српско више ко-

мандовање је тада заиста храмало, што се нарочито манифестовало у експлоатацији задобивене победе у Брегалничкој бици и за време извођења битке на гра- ници Македоније. Али, већ у идућој, 1914 години, оно се, поучено сопственим грешкама, врло добро снашло, па је чак у два маха имало и великих победа, тада ретких на осталим европским фронтовима. Наиме, у биткама новог типа: Џерској, која је била тучена на фронту од Шапца преко Џера до долине Јадра, на Дрини, чији се фронт простирао од Мачве до Вишеграда, и Колубарској, тученој на фронту од Гроцке до иза Овчарско-Кабларске Клисуре.

И најзад, како је упала изгубљени али, ипак, изгубљени рат, утицао на борбени дух Бугара, видело се у рату 1915 године, када су Србију концентрично напали: они с бока, а Немци и Аустријанци с фронта. Тада српска војска није од њих доживела раније њима својствену насртљивост, услед чега се и могла према Немцима и Аустријанцима упорно бранити са положаја на положај и с краја на крај своје отаџбине. После тога се српска војска повукла ка Албанском приморју, не остављајући својим удруженим непријатељима никакве значајније трофеје, сем масе изгладнелих, изнурених и обесхрабљених војника.

Иначе, што се тиче поука из области тактике и стратегије, њих смо већ изнели на одговарајућим местима у тексту. Потрзати их овде поново, значило би упуштати се у излишна понављања.

САДРЖАЈ

ДЕО ПРВИ

ГЛАВА ПРВА

Груписање снага за битку	—	—	—	—	—	—	—	39
1. На српској страни	—	—	—	—	—	—	—	39
2. На бугарској страни	—	—	—	—	—	—	—	51
3. Закључак	—	—	—	—	—	—	—	58

ГЛАВА ДРУГА

Бугарска офанзива — — — — —	64
1. Препад на Злетовској Речи, Брегалници и Кри- вој Лакавици — — — — —	64
2. Борбе на Брегалници — — — — —	67
3. Борбе у средњем и доњем току Злетовске Реке	89
4. Борбе у горњем току Злетовске Реке и на Осо- говским Планинама — — — — —	101
5. Борбе на Кривој Лакавици, планини Серти и Вардару — — — — —	106
6. Борбе на Брегалници и Злетовској Речи по до- ласку Моравске дивизије I позива — — —	116
7. Развој Шумадиске I и ојачање Моравске диви- зије II позива према Злетовској Речи — — —	134
8. Закључак — — — — —	144

ГЛАВА ТРЕЋА

Стр.

Почетак српске противофанзиве	— — — — —	148
1. Продужење бугарских напада преко Криве Лакавице и Брегалнице	— — — — —	148
2. Преокрет у доњем и средњем току Злетовске Реке	— — — — —	156
3. Преокрет у горњем току Злетовске Реке	— — — — —	187
4. Стање на Кривопаланачком фронту	— — — — —	191
5. Закључак	— — — — —	192

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Решење битке	— — — — —	198
1. Дефинитивно поседање Кривопаланаčког фронта и прве демонстрације Бугара на њему	— —	198
2. Подилажење Моравске II и Шумадиске дивизије I позива положајима испред Кочана	— —	201
3. Бугарски маневар између Вардара и Криве Лакавице	— — — — —	218
4. Балансирање на Брегалници од Криве Лакавице до Злетовске Реке	— — — — —	233
5. Преламање на крилима	— — — — —	236
6. Мере за прегруписавање обостраних снага због ситуације на крилима	— — — — —	251

ГЛАВА ПЕТА

Завршетак битке	— — — — —	256
1. Рокирање обостраних снага у супротним правцима и наступање српских трупа ка Кочану	— — — — —	256
5. јула	— — — — —	
2. Заузимање Кочана и гоњење у правцу Царевог Села. Рокадни марш двеју бригада бугарске 2 дивизије у правцу Кочана	— — — — —	263
6. јула	— — — — —	
3. Обострано тапкање у месту и бугарска одлука за повлачење	— — — — —	270
7. јула	— — — — —	
4. Удар у ветар	— — — — —	272

ГЛАВА ШЕСТА

Обострана дејства и прегруписавање снага за нову битку 9—13 јула	— — — — —	277
1. На српској страни	— — — — —	277
2. На бугарској страни	— — — — —	279

ДЕО ДРУГИ

Преглед операција грчке војске 30 јуна	— 9 јула	— 287
1. Битка испред Солуна	— 4 јула	— 287
2. Бојеви код Дојрана, Струмице и Рупела	—	292

ДЕО ТРЕЋИ

Велике бугарске демонстрације на српско-бугарској граници и Кривопаланачком фронту и Босиљградска операција	— — — — —	298
1. Упад бугарске 1 армије у долину Тимока и њено повлачење 5—9 јула	— — — — —	298
2. Напад бугарске 3 армије на Дашчани Кладенац, Власину и Пирот	— — — — —	311
3. Велика демонстрација бугарске 5 армије на Кривопаланачком фронту: бојеви на Чупином Брду и Ретким Букима	— — — — —	324
4. Босиљградска операција	— — — — —	339
5. Закључак	— — — — —	345

ДЕО ЧЕТВРТИ

Коначна ликвидација Видинског војишта у вези са инвазијом Румуна, евакуација Једрена пред навалом Турака и продирање Румуна ка Софији — — — 347

ДЕО ПЕТИ

Генерална битка на граници Македоније — — — — 351

ГЛАВА ПРВА

Груписање снага за битку	— — — — —	351
1. На бугарској страни	— — — — —	351
2. На српској страни	— — — — —	355

ГЛАВА ДРУГА

• Ток битке — — — — — — — —	363
1. Борбе на фронту I и III армије — — — —	363
2. Неуспела комбинација са Шумадиском дивизијом II позива: борбе испред Власине и на њој	376
3. Учешће грчке војске у бици и противнапад Бугара — — — — — — — —	385
4. Последњи напори III армије да се пробије ка Царевом Селу — — — — — — — —	392

ГЛАВА ТРЕЋА

Стагнација, примирје и мир	—	—	—	—	—	—	405
Општи закључак	—	—	—	—	—	—	408

Милутин Лазаревић
ДРУГИ БАЛКАНСКИ РАТ

*

Технички уредник
мајор
Слободан Митић

*

Коректори
Ружица Ивановић
и
Ружица Јанковић

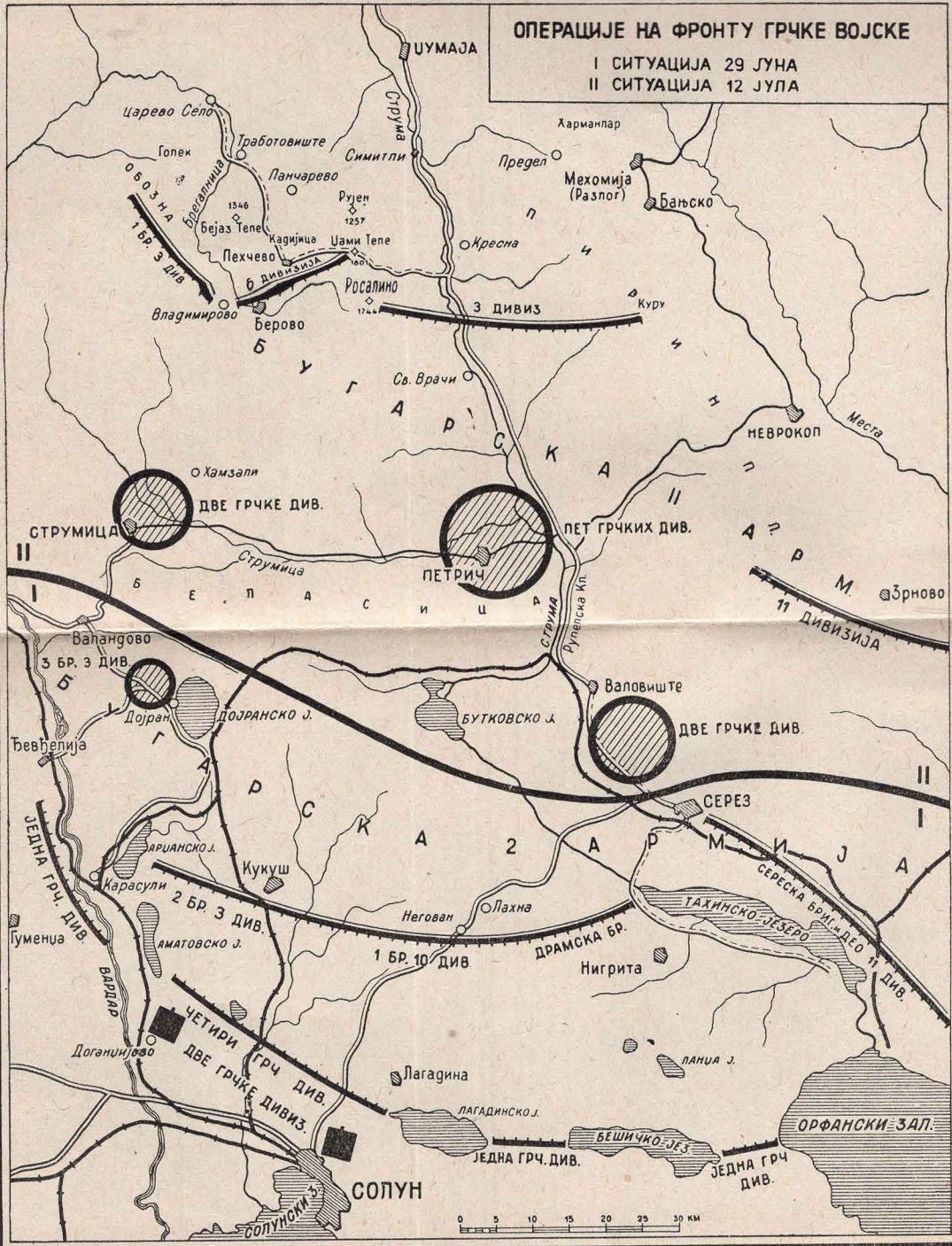
*

Дато у штампу априла 1955
Штампање завршено новембра 1955
Тираж 3000

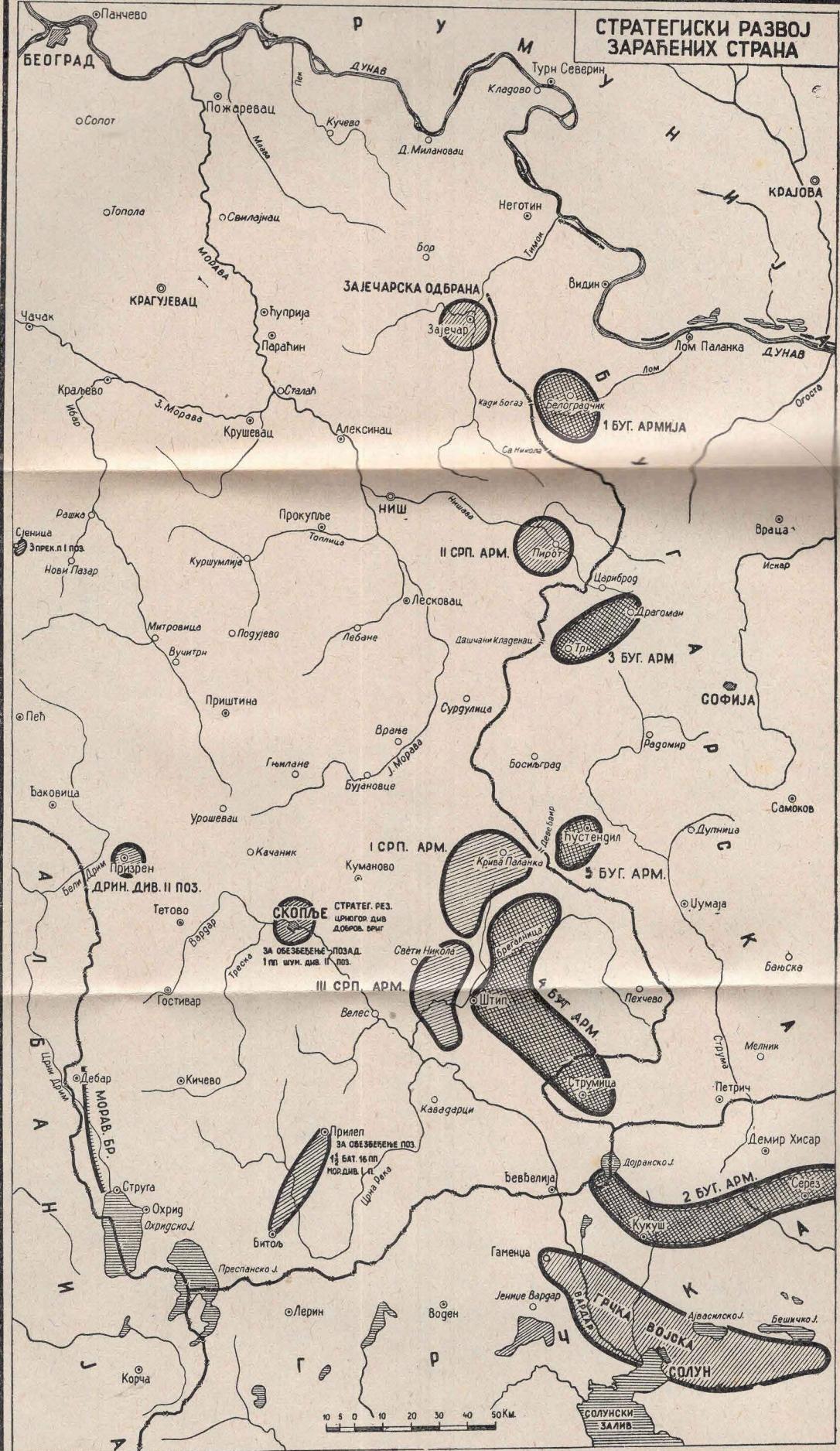
ОПЕРАЦИЈЕ НА ФРОНТУ ГРЧКЕ ВОЈСКЕ

I СИТУАЦИЈА 29 ЈУНА

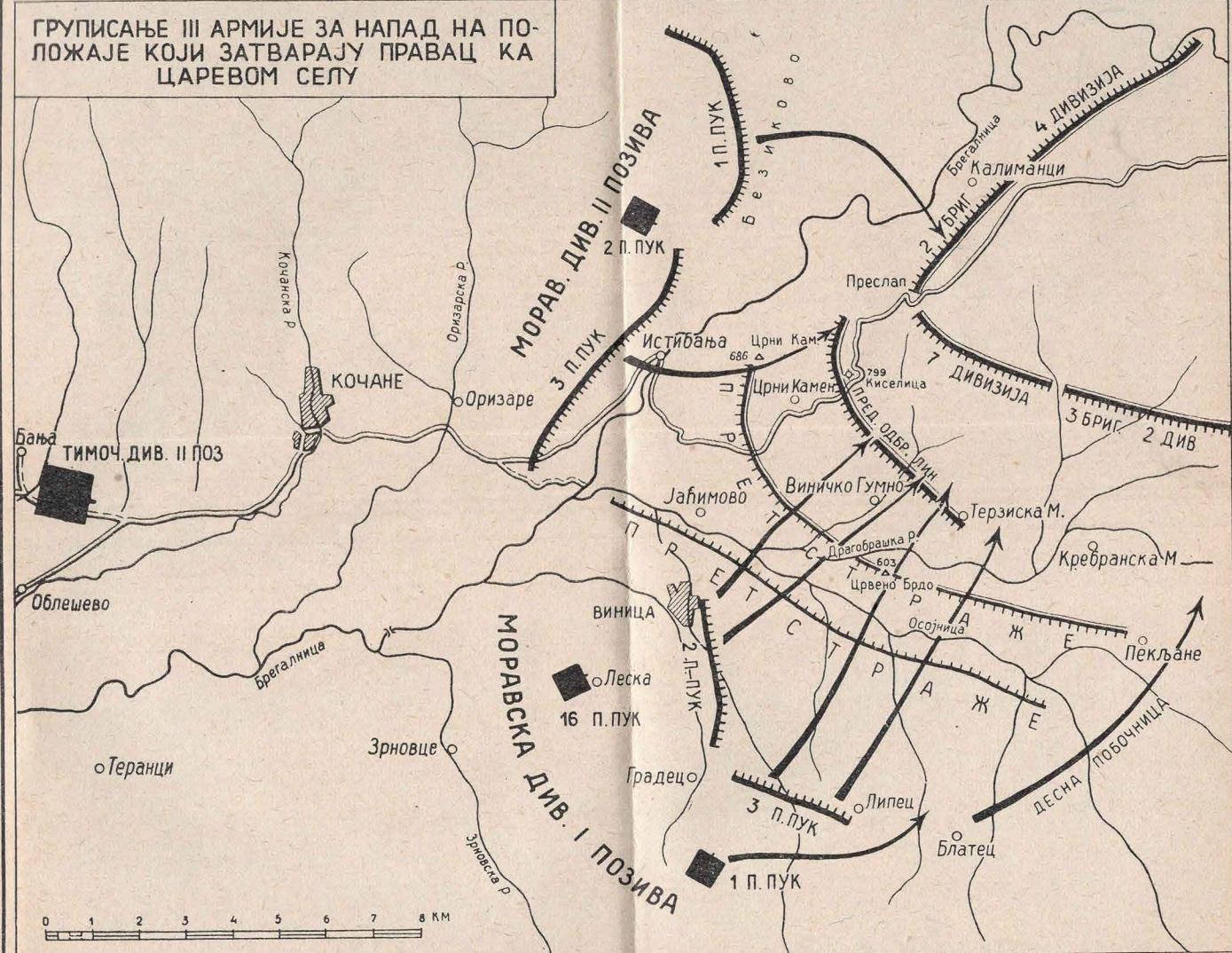
II СИТУАЦИЈА 12 ЈУЛА

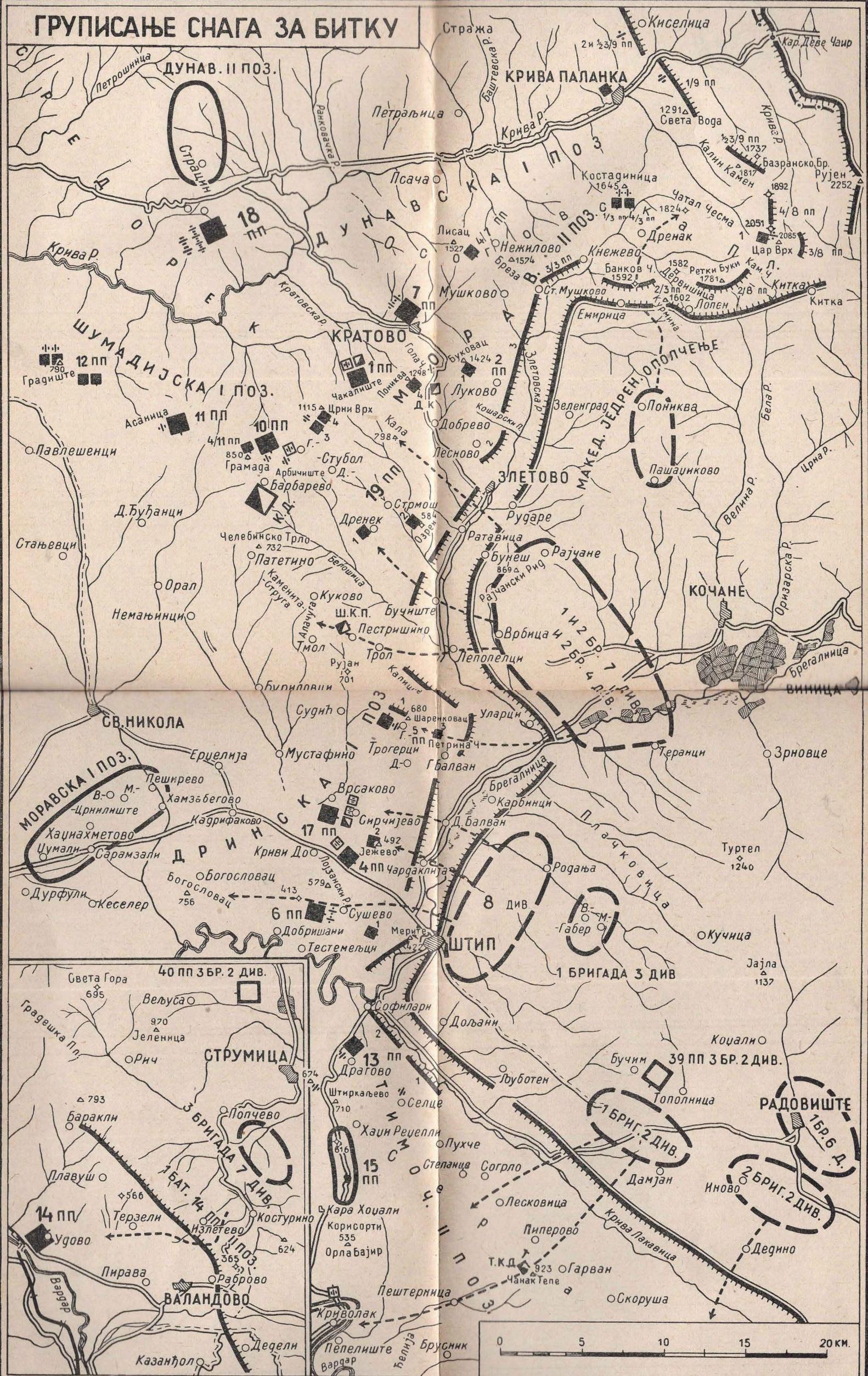
СТРАТЕГИСКИ РАЗВОЈ
ЗАРЕЂЕНИХ СТРАНА

ГРУПИСАЊЕ III АРМИЈЕ ЗА НАПАД НА ПО-
ЛОЖАЈЕ КОЈИ ЗАТВАРАЈУ ПРАВАЦ КА
ЦАРЕВОМ СЕЛУ

ГРУПИСАЊЕ СНАГА ЗА БИТКУ

ЦЕНА 450.— ДИН.